HET LAND VAN AALST

Tijdschrift van de
Geschiedkundige
Vereniging
Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, de Provincie Oost-Vlaanderen, de Stad Aalst, de Stad Ninove en Erfgoedcel Denderland.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: € 17 - Steunende leden: € 25 - Beschermende leden: € 35
Betalingen: IBAN: BE33 3930 3032 7646 - BIC:BBRUBEBB
Het Land van Aalst, Asserendries 118, 9300 Aalst

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het "Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en + Luc De Rijck (1980-1984).

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Bart Cherretté, Lieve De Mecheleer, Luc Geeroms, Michel Igual Pacheco, Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot, Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme, Dirk Van de Perre, Wouter Van Der Spiegel, Georges Vande Winkel, Reinoud Vermoesen, Wilfried Vernaeve.

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Mieke Van Damme, Asserendries 118, 9300 Aalst
tel. 053 21 63 30
e-mail: vdmieke@skynet.be
Redactiesecretariaat:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. 054 33 73 27
e-mail: dirkvandeperre@skynet.be

E-mail vereniging: hetlandvanaalst@telenet.be
Website: http://www.hetlandvanaalst.be

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Asserendries 118, 9300 Aalst
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

DE AALSTERSE VISCOSEFABRIEK. EEN SOCIAAL- EN MILIEUHISTORISCHE TERUGBLIK (1904-1970)

Romain John VAN DE MAELE

In de Denderstreek was gedurende tientallen jaren het werkaanbod kleiner dan de vraag naar werk. Het te kleine aanbod heeft vooral in de negentiende eeuw grote gevolgen gehad voor zowel stedelingen als plattelandsbewoners. 'Als geen enkele streek in Vlaanderen heeft de Dendervallei de gesel van de uitwijking en de pendel ondergaan,' schreef Freddy de Chou.[1] Tussen 1890 en 1910 zijn volgens De Chou 25.000 inwoners van het arrondissement Aalst definitief uitgeweken naar Noord-Amerika.[2] Vanuit Geraardsbergen en Ninove vertrok een aantal sigarenmakers naar Detroit.[3]

Ter vergelijking: uit Deens onderzoek is gebleken, dat de 'vlucht naar Amerika' er lijkt op te wijzen dat bewoners die om economische redenen van het platteland naar een nabij gelegen stad verhuisden ook daar vaak geen werk vonden en de vraag naar werk in de nieuwe omgeving nog deden stijgen, zodat emigratie de laatste uitweg was om aan armoede te ontsnappen.[4] Waarschijnlijk was dat ook in de Denderstreek het geval. Voor wie niet definitief naar een ander land trok, waren de alternatieven seizoenarbeid en min of meer stabiel werk in Frankrijk en Wallonië, zoals wordt aangetoond door o.a. de stichting van de *Socialistische Koolmijnersbond* in Geraardsbergen en het kortstondig bestaan van het blad *De Vlaamsche Werkman in het Walenland*. Ook voor de seizoenarbeid in Frankrijk leverde Oost-Vlaanderen het grootste aantal

1 F. de Chou, 'Van het spinnewiel, het vuur en de sigaren', *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, (De denderende steden), 1990, 39ste jaargang, p. 26-35, waar 30.
2 De Chou, 'Van het spinnewiel, het vuur en de sigaren', p. 30.
3 E. de Nauw, 'De sociaal-ekonomische toestand in het Arrondissement Aalst rond 1886 (59)', *Voor Allen*, 06.07.1984; Idem, 'De sociaal-ekonomische toestand in het Arrondissement Aalst rond 1886 (38)', *Voor Allen*, 10.08.1984.
4 K. Hvidt, *Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914*, Aarhus, Universitetsforlaget, 1971, p. 124-147.

'Fransmans', meer bepaald 20.000 arbeiders/jaar.[5]

Van het gebrekkige evenwicht op de arbeidsmarkt maakte een aantal ondernemers gebruik om van start te gaan met een fabriek waarin de veiligheid van de werknemers en eventuele milieuproblemen over het hoofd werden gezien. Toen ongeveer tien jaar voor de Eerste Wereldoorlog in Aalst een viscosefabriek, officieel de *Société Générale de Soie Artificielle par le procédé Viscose*, in gebruik werd genomen, werden hier en daar geruchten verspreid die de arbeiders afschrikten. In 1900 werd in Tubize al 'rayonne' (viscose) vervaardigd volgens de Chardonnet-methode. Vanaf 1904 werd het viscoseprocedé aangewend in Aalst, Obourg en Ninove. In het begin van de jaren 1930 werden de bestaande ondernemingen samengevoegd in de *Union des Fabriques Belges de Textiles Artificiels* (Fabelta). In 1963 had de onderneming zes fabrieken: één fabriek in Aalst, Ninove, Obourg en Tubeke en twee fabrieken in Zwijnaarde.[6]

In deze bijdrage neem ik enkele sociaal- en milieuhistorische gevolgen van de inplanting van een nieuwe fabriek – in dit geval de Aalsterse viscosefabriek – onder de loep.

Een nieuw product, een nieuwe fabriek

Viscose wordt vervaardigd van hout en acetaat uit katoenafval, maar levert tijdens de productie veel milieuschadelijk afval op. In tegenstelling met katoen of wol, de klassieke textielvezels, kunnen synthetische vezels ook niet goed worden gerecycleerd,[7] maar daar werd in het begin van de twintigste eeuw minder aandacht aan besteed dan vandaag. Na een aarzelende start met ongeveer 400 werknemers begon de tewerkstelling toe te nemen, en er werd gedacht aan een fabrieksbevolking van 1.000 werknemers. De start verliep niet vlekkeloos, en weldra bleken heel wat werknemers ziek te worden. Oogproblemen en inwendige ziektes

5 E. de Nauw, 'De sociaal-ekonomische toestand in het Arrondissement Aalst rond 1886 (15)', *Voor Allen*, 08.07.1983. Voor een ruime beschrijving van de emigratie naar Amerika en de tijdelijke migratie naar Wallonië of Frankrijk zie, D. Musschoot, *Wij gaan naar Amerika. Vlaamse landverhuizers naar de nieuwe wereld 1850-1930*, Tielt, Lannoo, 2002; Idem, *Van Franschmans en Walenmannen. Vlaamse seizoenarbeiders in den vreemde in de 19de en 20ste eeuw*, Tielt, Lannoo, 2008.

6 J. Verstraelen, *Techniek en bedrijfsleven*, Brussel, De Arbeiderspers, 1963, p. 133. De Aalsterse fabriek ging dicht in 1970. Voor een meer gedetailleerde geschiedenis van de viscosefabrieken in de Denderstreek zie de scriptie van K. Mainz, *Over bouwen en verbouwen. De textielnijverheid in het arrondissement Aalst (1914-1944). Een industriële archeologie*. Universiteit Gent, 2001. (www.ethesis.net)

7 *Milieuvriendelijk consumeren. 10 producten kritisch bekeken*, Mechelen, OVAM, 2002, p. 12. Zie ook A. Jacobs, L. Bettens, A. de Grijse en R. Dijkmans, *Beste beschikbare technieken (BBT) voor de textielveredeling*, z.p., VITO, 1998, p. 32.

waren schering en inslag, zelfs in de verpakkingsafdeling.[8]

De socialistische textielvakbond vroeg zich af, of dat ook zo was in andere viscosefabrieken. Een delegatie reisde naar Arques-la-Bataille (Normandië). Daar was in 1903 de fabriek *La Viscose* in gebruik genomen. Deze onderneming heeft veel werknemers aangetrokken en een grote invloed gehad op het aantal inwoners van het stadje. Pas vanaf ongeveer 1980 begon de bevolking licht terug te lopen. Op dit ogenblik herinnert de rue de la Viscose nog aan de onderneming die ooit 1.200 mensen tewerkstelde. In vergelijking met de sociaaleconomische politiek van het Aalsterse bedrijf valt alleszins op dat men zich in Frankrijk op een positieve manier onderscheidde van de fabriek aan de Tragel. De onderneming liet voor haar arbeiders en bedienden huizen bouwen aan de rand van het bos. Zoals de meeste fabrieksterreinen uit de negentiende of de vroege twintigste eeuw was ook de site in Arcques-la-Bataille zwaar vervuild toen de fabriek definitief de deuren sloot.[9] Tijdens het bezoek aan de Franse fabriek stelde men vast dat het aantal werkuren er kleiner was en het loon hoger. De arbeiders werden dus minder lang bloot gesteld aan eventueel schadelijke dampen. Bovendien was er bij elke spinmolen een ventilator aangebracht, terwijl de gehele Aalsterse werkplaats het met slechts twee ventilators moest stellen. Men verwachtte dan ook veel van een daling van het aantal werkuren waardoor de blootstelling aan schadelijke dampen kon worden beperkt.[10]

De problematiek werd al vóór het studiebezoek gesignaleerd. *Recht en Vrijheid* wees er op 27 juni 1909 op dat veel van de arbeidsters hoofd- en buikpijn hadden – een probleem dat door dokter Grégoire aan het drinkwater werd toegeschreven – en dat in de 'sulferage'[11] alle mannen uit de neus bloedden tijdens het werk. De luchtkwaliteit werd

8 *Recht en Vrijheid*, 08.08.1909.
9 S. Beaufils, 'Arques-la-Bataille Réflexion autour de la réhabilitation du site Regma', *Les informations dieppoises*, 16.09.2013.
10 *Recht en Vrijheid*, 11.07.1909.
11 Voor een korte beschrijving van het productieproces zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Viscose en www.madehow.com/Volume-1/Rayon.html. Tijdens een bespreking in de Kamer van Volksvertegenwoordigers gebruikte Pieter Daens een andere terminologie waarbij hij zich baseerde op het productieproces in Tubize: 'Gemalen hout komt in aanraking met een mengsel van sterk water en zwavelzuur. Door deze bewerking verkrijgt men fulmi-coton. Dit wordt dan gesmolten in een mengsel van alkohol en ether, en dit heet dan collodion.' In Aalst werd volgens Daens de alcohol vervangen door een product waarvan de geur gelijk was aan die van rotte eieren. *Annales Parlementaires*, Chambre des Représentants, Séance du vendredi 26 novembre 1909, p. 155. Fulmicoton of cellulosenitraat is explosief, collodion of collodium is een dikke, stroperige zeer brandbare vloeistof, en sterk water is een waterige oplossing van ethylalcohol (ethanol) of een oplossing van het gas formaldehyde in water (formaline). Formaline is kankerverwekkend en het inademen van formalinedamp gaat met een sterke prikkeling van de luchtwegen gepaard. Zie ook 'Het probleem Fabelta', *Gazet van Aalst*, 29.03.1969.

als 'zeer ongezond' bestempeld, en men wees erop dat een daling van het aantal werkuren essentieel was om de gezondheid van de arbeiders niet in gevaar te brengen. Na het bezoek aan de Franse fabriek schreef Henri Flips het verslag 'De viscosebewerkers en hunne algemeene eischen' dat op 8 augustus 1909 in *Recht en Vrijheid* is verschenen. In dat artikel werd niet alleen voor hogere lonen, maar vooral ook voor een aanpassing van de werkomstandigheden en een kortere werkduur gepleit. Om die eisen kracht bij te zetten, werd enkele dagen later gestaakt door een driehonderdtal meisjes en een veertigtal jongens en mannen die 'vreedzaam zingend' door enkele Aalsterse straten zijn getrokken.[12]

Ter gelegenheid van het feest van de arbeid hadden de arbeiders van de viscosefabriek al borden getoond waarop ze onderstreepten dat ze 'regelmatige klanten van dokters en apothekers' waren, en dat ze om niet 'vroegtijdig ziek, blind en krachteloos te worden' een achturige werkdag eisten.[13] In een soort hekelgedicht werden de schadelijke gevolgen van de blootstelling aan de dampen uitvoerig beschreven. Ik citeer enkele versregels uit het eerste gedeelte, 'Hebt gij ze gezien?'

Hebt gij ze gezien, met hunne paarsche lippen,
Hebt gij ze gezien, de mannen krachteloos,
Hebt gij ze gezien, met hun kleeren aan slippen,
Hebt gij ze gezien, de mannen der viscose.
[...]
Hebt gij ze gezien, met hunne magere knoken,
Hebt gij ze gezien, met hunne brillen aan,
Hebt gij ze gezien, die afzichtelijke spoken,
Hebt gij ze gezien, zooals z'in 't fabriek staan.[14]

Mijn ouders woonden tot 1958 in Herdersem, en ik herinner me dat de buurman in de viscosefabriek werkte. De man was zeer bleek en had een sterk gerimpeld gezicht. Een van mijn ooms werkte ook in de fabriek aan de Tragel, en hij had continu maagproblemen, hoewel hij geen productiearbeider was. Het is duidelijk dat ook toen nog niet alle gezondheidsrisico's waren verdwenen.

Een ander probleem was de afhandeling van arbeidsongevallen. Het bleek zeer moeilijk te zijn om bij een arbeidsongeval een correcte

12 *De Denderbode*, 12.08.1909.
13 *Recht en Vrijheid*, 09.05.1909.
14 *Recht en Vrijheid*, 13.06.1909.

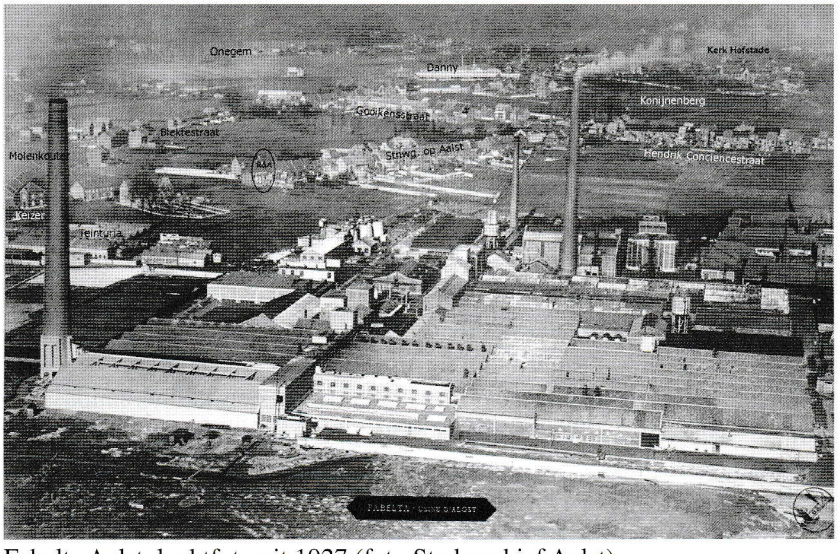

Fabelta Aalst, luchtfoto uit 1927 (foto Stadsarchief Aalst)

afhandeling te bekomen, hoewel de wet van 24 december 1903 betreffende de schadeloosstelling bij arbeidsongevallen zeer duidelijk was en een doorbraak inhield i.v.m. de schuldvraag bij dergelijke ongevallen.[15] Zo kreeg een arbeider die een hand verbrandde van de directie te horen dat het probleem met zijn hand het gevolg was van een ziekte.[16] Iets meer dan een jaar daarvoor werd de negentwintigjarige Frans Meert door een drijfriem gevat – alle hulp kwam te laat.[17]

In deze bijdrage zal ik aandacht besteden aan een reeks berichten over de Aalsterse viscosefabriek in het digitale krantenarchief van het *Documentatiecentrum en Archief voor Daensisme en Hedendaagse Geschiedenis van de Denderstreek*, en de klachten vergelijken met andere literatuur. Over de fabriek in Ninove, opgericht in 1929 onder de naam *Soieries de Ninove*, heb ik in dezelfde kranten geen alarmerende berichten gevonden. Als bedrijf van de Fabeltagroep werd het de belangrijkste werkverschaffer in Ninove.[18] Maar in 2005 ging de fabriek dicht, en de sluiting riep wel reacties op.[19]

15 M. van de Perre, *Redt & helpt u zelven & elkander, of hoe de daensistische beweging sociale problemen bestreed*, Gent, Provincie Oost-Vlaanderen, 1977, p. 293-294.
16 *Recht en Vrijheid*, 13.06.1909.
17 *De Denderbode*, 13.02.1908.
18 De Chou, 'Van het spinnewiel, het vuur en de sigaren', p. 33.
19 'Fabelta-Ninove: Doek valt over vuil dossier', *De Tijd*, 04.04.1988; 'Fabelta Ninove arrête sa production et licencie tout son personnel', *La libre Belgique*, 11.01.2005; 'Fabelta Ninove slachtoffer van krimpende markt', *De Standaard*, 12.01.2005.

Arbeidsongevallen

Er gebeurden regelmatig ernstige ongevallen in de viscosefabriek. In juli 1909 viel een jonge werknemer in een bak 'soude' en hij liep daarbij zware brandwonden aan de benen op. Nadat hij door dokter Hertecant was verzorgd, werd hij naar huis gebracht. Naar verluidt had de portier zich nogal schamper uitgelaten over de werkonbekwaamheid. De jongen moest echter tien dagen thuis blijven en niet alleen de pijn verbijten, maar ook de helft van zijn loon opgeven. In de wet van 24 december 1903 was immers bepaald dat men na de eerste week recht had op een schadeloosstelling, en die bedroeg bij volledige werkonbekwaamheid 50% van het loon. Het ongeval had echter met een kleine aanpassing van de werkomgeving vermeden kunnen worden. Voor ongevallen met een groot impact bestonden er klaarblijkelijk geen hulpplannen.[20] In maart 1910 was er een probleem met een tap van een viscoseketel en de hete vloeistof trof de dertigjarig Jozef Cros in het gezicht: 'zijn wezen [was] rood als een kool vuur en hij zag geenen steek uit zijn oogen.' De man had veel pijn en werd naar huis gebracht. Het was niet duidelijk of hij later opnieuw zou kunnen zien.[21] In juli 1913 kwam een schrijnwerker onder een tweetal wagonnetjes terecht,[22] en in augustus stortte de schilder J.B. Schelck van een ladder, naar verluidt omdat hij plots een zonnesteek had gekregen. De man liep een aantal kneuzingen op en hij had inwendige pijn. De dokter liet hem wegbrengen naar het stedelijk ziekenhuis.[23] Of de zonnesteek de enige oorzaak van de val was, werd niet vermeld. In december 1913 kreeg Frans Herssens een metalen balk op de rechtervoet. Dokter Daelman liet hem per auto naar huis brengen.[24] In september 1919 is een 'doombuis gesprongen.' Het ongeval trof drie arbeiders: een loodgieter en zijn helper en een Gentse meestergastmecanicien. Ze liepen ernstige brandwonden en kneuzingen op.[25] In januari 1929 ontplofte 'essence' in de fabriek, en René van den Abeele liep daarbij zware brandwonden op. Hij werd in kritieke toestand naar het ziekenhuis gebracht, waar hij twee dagen later aan zijn verwondingen is bezweken.[26]

In 1939 ging in de fabriek een tentoonstelling door over het preventiebeleid dat arbeidsongevallen moest voorkomen. Een aantal

20 *Recht en Vrijheid*, 11.07.1909.
21 *Het Land van Aelst*, 27.03.1910.
22 *De Volksstem*, 18.07.1913 en *De Denderbode*, 20.07.1913.
23 *De Volksstem*, 29.08.1913.
24 *De Volksstem*, 31.12.1913.
25 *De Volksstem*, 03.09.1919.
26 *De Volksstem*, 05.01.1929 en 06.01.1929.

personeelsleden had toen al een *Roode-Kruis-leergang* gevolgd onder leiding van dokter De Cock.[27] In een fabriek waar chemische producten worden verwerkt, bestaat er meestal brandgevaar. In oktober 1946 slaagde de eigen bedrijfsbrandweer er niet in om een brand te blussen, zodat men een beroep moest doen op de stedelijke brandweer.[28] Het positieve nieuws was dat het bedrijf een eigen brandweerploeg kon mobiliseren. Het preventiebeleid kreeg na de Tweede Wereldoorlog kennelijk meer aandacht. In mei 1949 hield de *veiligheidschef* van Fabelta, de heer Luyckfasseel, in de Aalsterse stadsschouwburg een lezing over veiligheid en hygiëne in het bedrijf.[29] Na een bedrijfsbezoek door een aantal leden van het Davidsfonds, schreef een van de bezoekers: 'Overal troffen ons de talrijke zekerheidsmaatregelen tegen ongelukken en tot het voorkomen van beroepsziekten en de raadgevingen voor de hygiëne.'[30] Het bezoek had tot doel de weg van 'karton tot kunstzijde' te verduidelijken, en in het al vermelde verslag werd het procedé nogmaals toegelicht. Ongevallen kunnen nooit volledig uitgesloten worden, maar in een omgeving waarin chemische processen de omgeving domineren, zijn de gevolgen van ongevallen meestal vrij ernstig. In 1965 viel Gustaaf de Boeck in een 'bak met kokende vloeistof.' Hij liep ernstige brandwonden en kneuzingen op en werd naar het ziekenhuis gebracht.[31] De vele 'alledaagse' ongevallen hebben ongetwijfeld het nieuws niet gehaald...

Ziekteverschijnselen

Huiduitslag was een frequente aandoening, en veel werknemers leken afgeleefd te zijn. Ook bloeddoorlopen ogen kwamen vrij veel voor.[32] Dit zijn ziekteverschijnselen die aan de problemen in de vroege lucifersfabrieken doen denken. In tegenstelling tot milieuvriendelijke lucifers bevatten de vroegere 'solferstekken' schadelijke stoffen waarover dokter Brocorens in de *Commissie van de Arbeid* verklaarde: 'Het vervaardigen van zwavellucifers is noodlottig voor de gezondheid. We stellen talrijke beenderbreuken vast ten gevolge van een chronische vergiftiging. De 'indopers' hebben ontstelde spijsverteringsorganen. Longtering tast ze aan. Een deel van hun kaaksbeen is vernietigd.'[33] Op

27 *De Volksstem*, 19.03.1939.
28 *Gazet van Aalst*, 31.10.1946.
29 *Gazet van Aalst*, 19.05.1949.
30 *Gazet van Aalst*, 23.06.1955.
31 *Gazet van Aalst*, 25.02.1965.
32 *Recht en Vrijheid*, 01.08.1909.
33 E. de Nauw, 'De sociaal-ekonomische toestand in het Arrondissement Aalst rond 1886 (6)', *Voor Allen*, 29.04.1983.

7 augustus 1886 ging de vergadering van de *Commissie van de Arbeid* in Geraardsbergen door en er werd veel aandacht besteed aan de productie van wit fosforhoudende lucifers. De productie bleef immers slachtoffers eisen,[34] en vrederechter Van Santen verklaarde dat de lucifersfabrieken onvoldoende beschermende maatregelen namen. Hij benadrukte dat de gezondheidscommissies voldoende toezicht moesten uitoefenen op de werkplaatsen om de gezondheidrisico's zo veel mogelijk te beperken.[35] De lucht in de lucifersfabrieken was doordrongen van zwaveldampen en werd, zoals later in de viscosefabriek, onvoldoende geventileerd. De overheid bepaalde dat in de fabrieken een automatisch ventilatiesysteem moest geïnstalleerd worden, maar de fabrikanten wezen erop dat het 'plaatsen van die ventilatie duizenden franken zou kosten.'[36] De problemen van de luciferproductie waren ook buiten de Denderstreek gekend. Toen in 1874 de NV Causemille-Roche een aanvraag indiende om in Gent een lucifersfabriek in gebruik te nemen, protesteerden twee groepen inwoners, elk in een collectieve brief, tegen de eventuele vergunning, en ze refereerden aan de problemen in Geraardsbergen. Er werd vooral geattendeerd op de gevaren voor de arbeiders, maar ook de omgeving kwam aan bod: '... et qu'en outre les ouvriers de l'établissement même sont exposés aux maladies résultant de l'intoxication du phosphore et portent dans le voisinage l'odeur de cette substance.'[37] Toen de ondernemer later op het tewerkstellingsaanbod wees, werd alsnog een petitie ten gunste van de NV Causemille-Roche opgesteld.

In de omgeving van de Aalsterse viscosefabriek was er ook vaak geurhinder, maar dat was een secundair probleem in vergelijking met de gevaren waaraan de werknemers waren blootgesteld. Over de geur- en stofhinder stelde volksvertegenwoordiger Moriau in 1956 een vraag aan de minister van volksgezondheid en het gezin. Uit het antwoord van de minister bleek dat inspectie 'uitwasemingen van zwavelverbindingen' had vastgesteld, maar alleen bewoners die in de onmiddellijke nabijheid van de fabriek woonden werden, althans volgens de inspectie, door de geurhinder getroffen – vooral wanneer het mistig was.[38]

34 E. de Nauw, 'De sociaal-ekonomische toestand in het Arrondissement Aalst rond 1886 (21)', *Voor Allen*, 16.09.1983. Op 30 augustus 1919 werd de productie van wit fosforhoudende lucifers bij wet verboden.
35 E. de Nauw, 'De sociaal-ekonomische toestand in het Arrondissement Aalst rond 1886 (5)', *Voor Allen*, 22.04.1983
36 *Ibidem*.
37 Geciteerd naar C. Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren. De reacties op de industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent*, Gent, Academia Press, 2002, p. 104.
38 *Gazet van Aalst*, 22.11.1956.

Vanaf 10 augustus 1909 werd door de werknemers gestaakt tegen de gevaarlijke werkomstandigheden en voor een kortere arbeidsduur, en het duurde tot 10 april 1910 voor de laatste stakers terug naar de fabriek zijn getrokken.[39] De staking werd op 15 augustus als volgt gelegitimeerd in *Recht en Vrijheid*:

> Het Viscosefabriek is het ongezondste van de gansche stad. Dagelijks zijn er mannen en vrouwen die ziek vallen, zoodat ze moeten huiswaarts keeren en velen onder hen blijven weken en maanden op het ziekbed gekluisterd, anderen verliezen het verstand en bekoopen het met de dood.

Omdat er in Aalst en in de hele Denderstreek onvoldoende werkgelegenheid was, zagen velen zich verplicht werk in de viscosefabriek te aanvaarden. De schrijver van het artikel zette zijn betoog als volgt voort:

> Wie kent er niet, wie heeft er niet hooren spreken over 't loodwit(sareuse)fabriek? Daar gaat men werken wanneer men niet meer weet waar naartoe, en nochtans is het in het Viscosefabriek veel ongezonder en slechter.
> Het is algemeen gekend en door niemand kan het worden tegen gesproken: het Viscosefabriek ondermijnt de gezondheid der werklieden en sleept hen onvermijdelijk vroegtijdig naar 't graf.

Twee weken later werd de viscosefabriek, eveneens in verband met gezondheidsproblemen, vergeleken met een blauwselfabriek.[40] Een vermindering van de werkduur was volgens de stakers en de verslaggever absoluut noodzakelijk. In hetzelfde blad werd benadrukt dat arbeiders van de viscosefabriek de ziekenkassen handen vol geld kostten, en er werd gebruik gemaakt van het woord beroepsziekte. Op 11augustus hadden H. Flips en H. Lefevre een brief gezonden aan de directie van de fabriek, maar die weigerde elk gesprek. Nadat Pieter Daens zich had afgevraagd waarom het stadsbestuur geen

39 E. de Nauw, 'De sociaal-ekonomische toestand in het Arrondissement Aalst rond 1886 (13), *Voor Allen*, 24.06.1983.

40 *Recht en Vrijheid*, 29.08.1909. Blauwsel was een witmakend product dat in de textielnijverheid en in wasserijen werd gebruikt. Blauwselfabrieken maakten gebruik van zware metalen en waren zeer milieuonvriendelijk. Wellicht werd verwezen naar de blauwselfabriek S.A. pour la Fabrication de Bleu d'Outremer de et à Mont Saint Amand-lez-Gand die vanaf 1906 in Sint-Amandsberg actief was. Vanaf 1914 werd een ander procedé aangewend en werd in Sint-Amandsberg een van de meest milieuvriendelijke blauwsels geproduceerd.

bemiddelingspoging had ondernomen, werd hij de pan uitgeveegd door *De Denderbode*, die benadrukte dat de fabriek op het grondgebied van Hofstade lag en dat het stadsbestuur onbevoegd was.[41] Hoe dan ook, de staking van ongeveer 480 werknemers waaide niet zomaar over.[42] Op 5 september meldde *Recht en Vrijheid* dat de arbeiders aan een vierde stakingsweek waren begonnen, en er werd verwezen naar een manifest, 'Het doodend Werk', dat enkele dagen eerder was verspreid. In dat manifest werden de productiefasen uitvoerig besproken en bij elke fase werden de gezondheidsrisico's vermeld. Er werd gewezen op de beperkte kennis van de viscose en op het gebruik van 'acide, sulfuur, soude, enz.', allemaal chemische stoffen, die 'uiterst nadeelig werken op de gezondheid der werklieden.' Aan de samenvatting van het manifest is tussen rechte haken een vertaling van de chemische producten toegevoegd, samen met een summiere beschrijving van de toxische eigenschappen.

De eerste fase werd onder het kopje *soude* besproken. Die stap hield in dat mannen papier in bakjes legden om die daarna in 'soude' te laten weken. De arbeiders droegen rubberen handschoenen om brandwonden te voorkomen, maar het was een 'ongezonde en gevaarlijke' handeling, vooral als er vloeistof op de kledij spatte. De mannen moesten soms hun broek uittrekken en zich overvloedig met water besproeien om grote brandwonden te voorkomen. [De soude waar hier naar verwezen wordt, was soude caustique of natriumhydroxide, ook caustische of bijtende soda genoemd. Deze stof veroorzaakt brandwonden en is schadelijk voor de ogen; bijtende soda kan zelfs blindheid veroorzaken. Bij verdamping worden de ademhalingsorganen sterk geprikkeld.]

De tweede stap in het proces werd als *sulfuratie* omschreven. Het papier werd tot een soort pap verwerkt met 'sulfuur en soude', opnieuw een 'ongezonde' bezigheid. Er werden 'boratten en mixeurs' gebruikt, en wanneer de 'boratten uitgetrokken' waren, kon men er onmogelijk voor blijven staan. De dampen maakten de arbeiders duizelig en er waren veel gevallen van bloedverlies (mond en neus), zelfs 's nachts wanneer de arbeiders in bed lagen. [De vermelde sulfuur was koolstofdisulfide of zwavelkoolstof, een ontvlambare stof met neurotoxische eigenschappen die niet alleen de ogen en de huid maar ook slijmvliezen kan aantasten. Bij inname van een relatief kleine hoeveelheid is zwavelkoolstof

41 *De Denderbode*, 22.08.1909.
42 Zie ook L.P. Boon, *Pieter Daens*, Amsterdam, De Arbeiderspers/Querido, 1971, p. 505-515 en M. Uyttersprot, *De rode roos in de vuist. Ontstaan, groei en ontwikkeling van de socialistische arbeidersbeweging in Aalst*, Aalst, Curieus Aalst, 2012, p. 69-71.

dodelijk, en de blootstelling aan deze stof heeft ook een weerslag op de menselijke voortplanting. Bij de productie van viscose kan slechts min of meer de helft van het koolstofdisulfide gerecupereerd worden, en dat betekent dat de rest in het milieu belandt.[43]]

Daarna werd het product bewaard in een *kelder* – de derde stap in het proces – waar het in vergaarbakken moest 'rijpen'. In de kelder hing 'een verpestende stank van de viscose die in de greppen van den vloer' bleef liggen. Men vreesde dat deze omgeving reumatische aandoeningen in de hand kon werken. 'De salpeter hangt soms 5 centimeters dik aan de muren, daaraan kan men oordeelen wat het werk is in de kelder.' Het loon van de arbeiders was laag en ze gaven veel geld uit aan dokters en apothekers. Bovendien leden ze door ziekte vaak loonverlies. [Salpeter is de algemene naam voor salpeterzure metaalzouten. Salpeterzuur heeft een irriterend en corrosief effect. Ook salpeterzuur tast de huid en de ogen aan, en bij de inademing van rokend salpeterzuur kunnen de luchtwegen, de slokdarm en de maag worden aangetast.]

De vierde fase werd onder het kopje *spinnerij* besproken. Daar werd de viscose verzameld in *bains*, een 'vloeistof samengesteld uit ammonniaque, sulfate d'ammoniaque en acide sulfurique.' In die afdeling droegen de werknemers rubberen vingerlingen, maar de 'handen der werklieden [werden er] opgevreten en bij de minste kwetsuur [drong] zulks door tot op het been.' Het samenvoegen van de viscose en *bains* ging gepaard met 'verpestende' uitwasemingen die vooral het gezicht troffen. De arbeiders en arbeidsters moesten regelmatig de ogen spoelen met water. De week vóór de staking hadden 47 van de 121 arbeiders problemen met de ogen. [Amoniaque is ammonia of salmiakgeest, sulfate d'ammoniaque is ammoniumsulfaat en acide sulfurique is zwavelzuur, een stof die de huid aantast, schadelijk is voor de ogen en de luchtwegen irriteert. Chronische blootstelling aan de stof kan dermatitis en cojunctivitis veroorzaken.]

De laatste bewerking was het *wassen en bleken*. Ook hier waren de opstijgende dampen en de natte vloer een probleem. Men had er natte voeten en liep er in natte kleren. Ook hier vreesde men voor reumatische aandoeningen en bovendien hadden veel werklieden een soort blaren tussen de tenen, 'eigen aan de werklieden van het viscosefabriek.'[44]

43 The footprint Chronicles. Bambou et viscose. (http://www.patagonia.com/pdf/fr_FR/bamboo_rayon_FR.pdf)

44 Een beschrijving van de gezondheidsrisico's van de gebruikte chemicaliën vindt men in *Encyclopédie de sécurité et de santé au travail, Volume IV*, Genève, Bureau International du Travail, 2004, p. 104.463-104.467.

De Franstalige terminologie was een lang leven beschoren. De zoon van de al vermelde buurman vertelde me dat het werk van zijn vader bestond in het 'scheppen van acide', vermoedelijk een taak waarbij hij een van de chemische producten aan de viscose moest toevoegen.

Vaak werden meisjes die zich onwel voelden niet naar huis gezonden. Men gaf er de voorkeur aan dat ze in de fabriek bleven om zo reacties in de stad te vermijden. Er werd gesteld dat ze 'zonder te werken' toch een volledig dagloon ontvingen, een uitleg die wellicht bedoeld was om buiten de fabriek te zwijgen over wat zich achter de muren afspeelde. Hoe dan ook, de productie van viscose tastte de luchtkwaliteit aan, en dat was ook schadelijk voor wie niet in de directe nabijheid van de machines en vergaarbakken werkte. Viscose is biologisch afbreekbaar, maar het afbraakproces neemt heel wat tijd in beslag. De gezondheidsrisico's voor de werknemers waren kennelijk zo groot dat zowel *Vooruit* als *Le Peuple* er aandacht aan besteedden.[45] In Aalst werd, volgens de socialisten, de staking tegen de problemen in de fabriek 'bestreden' door het liberale blad *Volksgazet*, dat geen aandacht had voor de kleine lonen en het feit dat de ziekenfondsen niet meer in staat waren om de doktersbezoeken en de geneesmiddelen van de werknemers van de viscosefabriek te vergoeden.[46] Tegen de interpretatie van de artikelen in *Volksgazet* werd scherp gereageerd door Achille Brijs, die in *Recht en Vrijheid* van 3 oktober 1909 een open brief aan Alfred Nichels publiceerde. Brijs wees erop dat ook hij stakingen steunde die gericht waren tegen een oneerlijke behandeling van de arbeiders.

Op 12 september 1909 publiceerde *Recht en Vrijheid* het 'verbindingscontrakt' waarin de rechten en plichten van de werknemers en de fabriek vermeld waren. Die paternalistische arbeidsovereenkomst was vooral een opsomming van verboden en sancties, maar ze bevatte ook positieve elementen: 1. de overeenkomst werd gesloten voor één jaar en ze kon niet worden opgezegd, behalve in specifieke en vooraf bepaalde omstandigheden, 2. het contract werd na één jaar automatisch verlengd voor een nieuwe periode van één jaar, tenzij de werknemer of de werkgever één maand voor de einddatum te kennen gaf het contract niet te willen hernieuwen. De staking van de arbeiders was minder gericht tegen de overeenkomst dan tegen de slechte werkomstandigheden. Gedurende 17 dagen trok een groep arbeiders door Vlaanderen – zelfs tot Roubaix – om de gegrondheid van de staking toe te lichten, en ze

45 'Aan de werklieden van Aalst', *Recht en Vrijheid*, 05.09.1909.
46 'De liberale Volksgazet', *Recht en Vrijheid*, 12.09.1909.

slaagden erin 2.500 frank steungeld te verzamelen.[47] Het gemeentebestuur onderhandelde samen met de christelijke en de socialistische vakbond met de directie van de viscosefabriek, maar het gesprek leidde niet tot een doorbraak.[48] Toen aan het huis van Paul Wuestenraed een bom ontplofte, dacht de bestuurder van de viscosefabriek dat de stakers daar betrokken bij waren. Na de aanslag werd ter plaatse een deel van het socialistische blad *De Belgische Metaalwerker* aangetroffen.[49]

Op 26 september schreef Henri Flips in *Recht en Vrijheid* dat de dokters de zieke arbeiders de raad gaven naar een andere betrekking uit te kijken, en een ingenieur van de viscosefabriek had naar verluidt beweerd dat hij niet in de fabriek – die de gezondheid van de werknemers zoveel schade berokkende – zou willen werken hebben. De focus van de stakers bleef op het gezondheidsrisico liggen: '... onze viscosebewerkers willen voor heden boven alles hun leven en voor de toekomst dit van nog vele andere werklieden redden, door gezondere en betere werkvoorwaarden af te dwingen,' schreef Flips. Diezelfde dag werd in het zelfde blad opnieuw benadrukt dat men vooral blootgesteld was aan risico's in de volgende afdelingen: 'het soude, de sulfuratie, de spinnerij, de kelder [en] den bain.' Op 3 oktober 1909 meldde *De Denderbode* dat een aantal Franse viscosebewerkers een deel van het werk had overgenomen – het einde van de staking leek nog niet in zicht te zijn. In november dreigde de directie van de fabriek met een lock-out,[50] en een weinig later werd de daad bij het woord gevoegd. Er begonnen zich steeds meer mensen met het conflict te bemoeien en de gemoederen raakten verhit. In de kranten werd de toon steeds scherper. Nadat de staking in de Kamer van Volksvertegenwoordigers aan bod was gekomen, werd op 4 december in een commissie die was aangesteld door het Ministerie van Arbeid een akkoord bereikt tussen de directie van de viscosefabriek en de vertegenwoordigers van de werknemers om het werk te hernemen.[51] Pieter Daens had toen al meermaals de staking aan de orde gesteld in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Op 12 november had hij erop gewezen dat de fabriek al dertien weken noodgedwongen stil lag, en dat het wenselijk was de impasse snel te doorbreken. Zijn vraag om een bespreking van de problematiek werd bijgetreden door Anseele.[52] Op 23 november preciseerde hij het doel van

47 *Recht en Vrijheid*, 19.09.1909.
48 *Ibidem*.
49 *De Denderbode*, 26.09.1909.
50 *Recht en Vrijheid*, 07.11.1909.
51 *Recht en Vrijheid*, 12.12.1909.
52 *Annales Parlementaires*, Chambre des Représentants, Séance d'Ouverture du mardi 9 novembre 1909, p. 6.

de staking: men had het werk niet neergelegd voor een hoger loon, maar 'bijzonderlijk om reden dat de noodige gezondheidsmaatregelen niet genomen worden, omdat hun werk moet geschieden in voorwaarden die schadelijk zijn voor de gezondheid, de grootste schat van die arme lieden.' Hij voegde er nog aan toe dat alle politieke partijen in Aalst dit unaniem konden bevestigen.[53] Hij had zelfs alleszins deelgenomen aan een meeting in Aalst, samen met de liberale politicus Achiel Brijs en de socialistische vakbondsafgevaardigde Henri Flips. Op 26 november kwamen de problemen van de viscosefabriek zeer uitgebreid aan bod in het Brusselse halfrond. Daens leidde de problematiek in, en daarna besprak de socialistische volksvertegenwoordiger Jan Lampens hoe viscose werd vervaardigd. Het procedé ging gepaard met gezondheidsrisico's en volgens een aantal dokters was het nutteloos sommige zieke arbeiders te behandelen zolang ze in de viscosefabriek bleven werken. Bovendien werden werknemers van de viscosefabriek regelmatig door de ziekenkassen afgewezen.[54] Lampens had zich goed voorbereid, en hij besprak zelfs de aanvankelijk slechte financiële resultaten van de viscosefabriek. Maar zijn belangrijkste vaststelling luidde toch: 'Les ouvriers de la viscose sont donc des véritables parias.'[55]

Ongeveer twee weken na het akkoord hadden circa 180 arbeiders het werk hervat, de anderen aarzelden omdat de beslissingen van de commissie nog niet volledig werden nageleefd.[56] Op 21 december 1909 zonden Jozef de Blieck, Pieter Daens en Alfred Nichels samen een brief aan de directie om aandacht te vragen voor een aantal problemen die nog niet waren opgelost, hoewel de overeenkomst tussen de bonden en de directie ook voor die specifieke problemen van toepassing was.[57] Ongeveer een week later, op 4 januari 1910, meldde *De Werkman*, het blad van Pieter Daens, dat er opnieuw 260 arbeiders aan het werk waren. Dat aantal steeg tot ca 350 in de maand februari, voor de overige arbeiders was er geen werk. Diegenen die aan het werk waren, stonden één dag per week af, zodat daarna iedereen vijf dagen per week kon werken.[58] Ondertussen had *De Volksgazet* de werknemers al gewezen op de vergoedingen die de liberale verenigingen uitbetaalden bij stakingen en ziekteverzuim die zes weken duurden (zoals al gebeurde

53 *Annales Parlementaires*, Chambre des Représentants, Séance du mardi 23 novembre 1909, p. 107-108.
54 *Annales Parlementaires*, Chambre des Représentants, Séance du vendredi 26 novembre 1909, p. 155-179, waar 161.
55 *Ibidem*.
56 *Recht en Vrijheid*, 19.12.1909.
57 *Recht en Vrijheid*, 26.12.1909.
58 *De Werkman*, 11.02.1910 en 18.02.1910.

bij de arbeiders de viscosefabriek). De arbeiders ontvingen 'den vollen trok [...] zoo lang de staking duurde.'[59]

Een naamloze schrijver dichtte een lang hekelgedicht, 'Een raad aan Lucifer', waaruit ik enkele strofen overneem:

> Lucifer, koning der duisternissen,
> Gij die den scepter zwaait in 't donker zwarte land,
> Gij die vermaken schept met te braden en te kissen,
> Gij die boozen met pek en solfer brandt
> en
> Volgens de papen preeken,
> Vindt gij uw behagen,
> Met oogen uit te steken,
> Met pijnigen en plagen
> [...]
> Vooreerst zult gij niet meer moeten branden en stoken,
> Gij spaart daarbij uw solfer, pek en teer,
> Gij zult de boozen niet meer moeten koken,
> En g'hebt in uw paleis geen rook of hitte meer,
> maar
> Dan moet g'aan de duivels bevelen,
> Dat zij weg werpen hun gerief,
> Waarmeê dat zij in het vuur spelen,
> Al zijn die werktuigen hen lief,
> Gij moet tot uw bedienden spreken,
> Zegt allen vaarwel aan pook en piek,
> Wij gaan te saam de hel afbreken,
> En zetten een Viscose-fabriek.[60]

In de fabriek was blijkbaar aan de verluchting gesleuteld, 'maar 10 uren in die warme Viscose-lucht is zoolang,' schreef Pieter Daens, 'de oogen zien veel af [...] bij het opstaan is 't hoofd zwaar, met versnoftheid; er zijn ook gevallen van neusbloeding.'[61] De viscosefabriek had wellicht wat meer kunnen investeren – in 1909 maakte het bedrijf een nettowinst van 336.000 frank, en het jaar daarna 714.000 frank.[62] In 1922 bedroeg de nettowinst van de onderneming 15.327.539 frank of 272% van het

59 *De Volksgazet*, 23 januari 1910.
60 *Recht en Vrijheid*, 16.05.1909.
61 *De Werkman*, 22.04.1910.
62 *Recht en Vrijheid*, 24.09.1911.

maatschappelijk kapitaal (5.250.000 frank).[63] Er was dus ruimte voor een meer arbeidsvriendelijke aanpak.

Directe en indirecte positieve berichten

In 1924 kwam de firma twee maal op een positieve manier in beeld: ze tekende in op een lening voor het bouwen van woningen uitgeschreven door het *Comiteit tot Verleening van Hulp aan de Dakloozen der Stad.* De viscosefabriek was niet de enige onderneming die intekende op de lening van 500.000 frank tegen 5% jaarrente. Ook de distilleerderij Lion d'Or, de Gasfabriek en andere firma's kwamen met geld over de brug.[64] Enkele maanden later bleek dat de directeur van de viscosefabriek 250 frank had geschonken voor het *Kristen Sanatorium* te Mont-sur-Meuse.[65]

De poging om de werknemers in een ruimer sociaal verband te integreren door het oprichten van een fanfare werd sceptisch onthaald door de socialistische vakbond. Men betreurde de afbrokkeling van een strijdbare houding en stelde dat de fanfare tot doel had 'het bewustzijn te dooden van het eens zoo opstandige proletariaat van 'La Viscose'.'[66] Enkele jaren later herinnerde de vakbond de leden aan de staking van 1909: 'De werkvoorwaarden waren in die fabriek zoo onder hygiënisch als moreel opzicht allerschandaligst. [...] De werklieden werden er dronken door de uitwaseming der slechte geuren.'[67] In 1928 was het wellicht niet echt nodig om de strijdlust aan te wakkeren, want toen vond een wekenlange staking plaats bij de textielfirma Torley. Op 19 augustus 1928 meldde *Recht en Vrijheid* dat 525 werklieden al vier maanden voor de naleving van hun rechten streden.Vele jaren later herinnerde volksvertegenwoordiger Bert van Hoorick nog aan de strijdbare periode van de 'jongens in de Viscosefabriek met hun longen gevuld met bijtende damp en hun maag met maagzweren.'[68] De fanfare werd toch gesticht en de fabriek had ook een eigen ploeg die deelnam aan kaatswedstrijden in Aalst.

Een bericht over een dreigend conflict werpt indirect licht op de verbeterde loonafspraken *Recht en Vrijheid* wees op de hoge lonen – een positief geluid – die onder druk stonden, en wees tegelijkertijd op het autoritaire klimaat in de fabriek: 'De goede faam der fabriek Viscose als zijnde de fabriek der hoogste loonen verzwindt van dag tot

63 *Recht en Vrijheid*, 09.03.1922.
64 *De Denderbode*, 03.02.1924.
65 *De Denderbode*, 06.07.1924.
66 *Recht en Vrijheid*, 21.06.1925.
67 *Recht en Vrijheid*, 22.07.1928.
68 *De Voorpost*, 27.06.1975.

dag; ook wordt het een straffen zonder weerga; bij elke futiliteit worden een dag en twee dagen straf uitgedeeld; daar ook dient verandering in te komen.' Wie een dag- of twee daglonen verloor, kwam er in die periode inderdaad bekaaid vanaf.

Het bedrijf streefde tijdens het interbellum naar een beter imago, o.a. door het houden van lezingen over het productieproces van 'rayonne-zijde'. Op 19 maart 1939 hield de heer Van de Wiele een lezing in de Technische School.[69] Na de oorlog gingen er ook bedrijfsbezoeken door en het veiligheidsbeleid werd *extra muros* in de verf gezet.

Overdreven discipline en het tanende vakbondsprotest

Wie in de viscosefabriek aan het werk ging, maakte onmiddellijk kennis met een bijna militaire discipline. In 1924 ontstond er naar verluidt grote 'beroering onder de werklieden, wegens de zware straffen' die hen troffen. De socialistische vakbond had dat probleem frequent ter discussie gesteld, maar resultaten bleven kennelijk uit.[70] In september 1925 gebruikte de vakbondssecretaris zelfs dramatische bewoordingen: 'Op de 'Viscose' werken de arbeiders met schrik in 't hart zooals vroeger de slaven werkten onder de dreigende roede huns meesters.'[71] Toch reageerde de directie nauwelijks op de tussenkomsten van de vakbond,[72] en dat is – achteraf bekeken – niet verwonderlijk. In de textielnijverheid werd – zoals in andere bedrijfstakken gerationaliseerd, en de kunstzijdenijverheid werd getroffen door een economische crisis. In november 1930 sloeg de vakbond een minder militante toon aan, en wees erop dat de Aalsterse viscosefabriek voldoende slagkrachtig was om na de crisis opnieuw een bloeitijd te beleven.[73] Het behoud van de werkgelegenheid stond nu centraal. In het voorjaar van 1931 wees men erop dat niet alleen de fabriek in Aalst maar ook die in Schoten door de crisis werd getroffen, en het vakbondsstreven werd plots heel pragmatisch. Het programma luidde: 'voor de werklieden bekomen wat er kan verkregen worden.'[74] En zo belandde men opnieuw bij de problematiek van het begin van de twintigste eeuw: het werkaanbod vergroten – of behouden – om verarming tegen te gaan. Minder prettige facetten van de tewerkstelling werden met de mantel van de vergevingsgezindheid bedekt.

69 *De Volksstem*, 18.03.1939.
70 *Recht en Vrijheid*, 29.06.1924.
71 *Recht en Vrijheid*, 20.09.1925 en 11.10.1925.
72 *Recht en Vrijheid*, 02.03.1930, 25.05.1930, 06.07.1930.
73 *Recht en Vrijheid*, 23.11.1930.
74 *Recht en Vrijheid*, 19.04.1931.

Epiloog

De fabriek in Aalst ging dicht in 1970 en telde toen nog ongeveer 425 werknemers.[75] Het door Ghysen vermelde aantal werknemers werd in andere publicaties iets lager geschat. In 1969 zocht UCB, de overkoepelende vennootschap, een overnemer van de viscosefabrieken in Aalst en Ninove. De Nederlandse Algemene Kunstzijde Unie (AKU), een concurrerend bedrijf, was geïnteresseerd om de fabrieken aan zijn patrimonium toe te voegen. Vijfenveertig procent van de productie van de Aalsterse fabriek was bestemd voor de export, en de Nederlandse overnemer was vooral geïnteresseerd in de uitschakeling van de fabriek.[76] Enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog werd de Belgische markt al overspoeld door weefsels tegen AKU-prijzen.[77] Op 9 september 1952 verscheen in de *Gazet van Aalst* een veelzeggend artikel onder de titel: 'Het probleem der synthetische vezels. België door Nederland voorbijgestreefd'.

Toen AKU op een zucht van een overeenkomst met UCB stond, organiseerde de Aalsterse gemeenteraad een bijzondere zitting om het probleem te bespreken. Burgemeester Blanckaert reageerde boos op het 'toneel' in verband met Fabelta, want de werkgelegenheid van ongeveer 400 werknemers stond op het spel. Er werd beslist een motie aan de regering te zenden. De Denderstreek had nood aan enkele grote bedrijven, en zowel Louis D'Haeseleer als Bert van Hoorick wilde in de Kamer van Volksvertegenwoordigers de minister voor economische zaken interpelleren.[78] In het voorjaar van 1969 stond echter de invoering van de BTW op de agenda van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, en de vragen om interpellaties kwamen slechts traag aan bod. In de *Gazet van Aalst* van 29 maart 1969 verscheen een lang artikel onder de titel 'Het probleem Fabelta'. In hetzelfde blad en op dezelfde dag stelde minister Leburton dat de 'exploitatie gewaarborgd' was, want er was nog een investering van 17 miljoen frank gepland. Een tweetal weken later werd in een buitengewone ondernemingsraad van UCB de overname door de Nederlandse concurrent goedgekeurd.

De viscosefabriek was niet het enige Aalsterse bedrijf dat in moeilijkheden verkeerde, ook de Filature du Canal gleed steeds dieper weg in rode cijfers. Vragen om interpellaties over die onderneming te

75 J. Ghysen, *Geschiedenis der straten van Aalst*, Aalst, Genootschap voor Aalsterse Geschiedenis, 1986, p. 333.
76 *Gazet van Aalst*, 01.02.1969.
77 *Gazet van Aalst*, 13.01.1952.
78 *Gazet van Aalst*, 22.03.1969.

houden, ingediend door de heren Moulin, Vernimmen, D'Haeseleer en Willems, werden samengevoegd en uitvoerig besproken tijdens de vergadering van 3 juni 1969, waarbij ook Bert van Hoorick het woord voerde. Alle aandacht ging naar het nieuwe verlies van werk in eigen streek. Mounin drong aan op een urgentieplan om de economische activiteit in de Denderstreek om te schakelen.[79] Op dat ogenblik was het voeren van een regionale economische politiek nog niet vanzelfsprekend. Een 'ontwerp van kaderwet houdende organisatie van de planning en economische decentralisatie' moest toen nog aan bod komen in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Dat gebeurde tijdens de vergadering van 18 juni 1969.[80] Voorlopig moest men in Aalst wachten op de nodige hefbomen om een grootschalige economische omschakeling aan te pakken.

De tewerkstelling in Aalst en omgeving daalde al sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, vooral omdat er, in vergelijking met andere bedrijven, te weinig in een vernieuwing van het aanbod was geïnvesteerd.[81] Zowel politici als vakbondsafgevaardigden legden de nadruk op het belang van werk in eigen steek,[82] maar ze konden niets inbrengen tegen de harde concurentie van nylon en polyester en de invloed daarvan op de overlevingskansen van de Aalsterse fabriek.[83] Op 6 juni kopte *Gazet van Aalst* '(Verwachte) Sluiting van Fabelta-Aalst'. Het bedrijf was niet meer rendabel. De fabriek in Ninove werd toen niet door de overname getroffen, en dat had alles te maken met het marktsegment waarop de fabriek in Ninove haar aandacht (en producten) richtte: textielstoffen voor de meubelindustrie. Een week nadat *Gazet van Aalst* de sluiting van de Aalsterse fabriek had aangekondigd, stelde men in hetzelfde blad ontmoedigd vast: 'Het gaat om meer dan Fabelta.'[84] Het gebrek aan vacante betrekkingen in de Denderstreek werd nogmaals vastgesteld, maar er volgde geen hardnekkig protest in de straten.

Romain John van de Maele
Duinberglaan 25
3001 Heverlee

79 *Parlementaire Handelingen*, Kamer van Volksvertegenwoordigers, Vergadering van 3 juni 1969, p. 4-15.
80 *Parlementaire Handelingen*, Kamer van Volksvertegenwoordigers, Vergadering van 18 juni 1969, p. 3-45.
81 *Gazet van Aalst*, 10.05.1969.
82 *Gazet van Aalst*, 13.09.1969.
83 *Gazet van Aalst*, 21.02.1970.
84 *Gazet van Aalst*, 13.06.1970.

MEDEDELINGEN

Oude jaargangen Het Land van Aalst voortaan online beschikbaar

Omdat niet iedereen over alle jaargangen van ons tijdschrift beschikt, onze voorraden voor bepaalde jaargangen ook zijn uitgeput, en er een vraag blijft naar oude jaargangen, heeft het bestuur beslist om alle jaargangen, behalve de vijf laatste, voortaan online ter beschikking te stellen. Hiertoe kan je surfen naar onze website of voor een directe toegang gaan naar de pagina http://www.hetlandvanaalst.be/pdf.html. Dit betekent dat sinds enkele weken de jaargangen 1 (1949) tot en met 63 (2011) vrij en kosteloos elektronisch beschikbaar zijn, meer dan 20.000 pagina's. De teksten kunnen zowel gelezen als gedownload worden. Geert Willems zorgde voor het inscannen en onze webmaster Georges Vande Winkel voor de realisatie.

In memoriam prof. Erik Van Mingroot

Geboren te Maldegem op 1 sept. 1937, thuis overleden te Linden op 13 maart 2017. Hij was een uitstekend mediëvist vooral gespecialiseerd in oorkondeleer. De basis van zijn later werk legde hij in zijn doctoraatsthesis van 1969 *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk 1057-1130*. Nadien volgde een klassieke professorale loopbaan aan de KU Leuven. Zijn meest bekende en ook internationaal veel geciteerde studie is *Kritisch onderzoek omtrent de datering van de Gesta Episcoporum Cameracensium* (Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, 1975). Van Mingroot was een belezen, kritische en analytische geest, die zeer minutieus oorkonden (vooral de Kamerijkse uit de 11de eeuw) onderzocht op hun echtheid. Voor onze regio is *Het stichtingsdossier van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen (1081-1096)* (Handelingen van de Kon. Com. voor Geschiedenis, 1987) van groot belang, artikel dat de ontstaansgeschiedenis van de Sint-Adriaansabdij en indirect van de Stad Geraardsbergen op haar kop zette. Zijn wetenschappelijk testament is ongetwijfeld de publicatie van *Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II,* évêques *de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambrésis (1012-1092/93)* (Leuven, 2005).

Ik leerde zijn werken kennen, gebruiken en waarderen voor mijn studie *De datum van de bisschopswijding van Nikolaas van Chièvres (1136-1167) en de gevolgen voor de datering van zijn oorkonden* (Het Land van Aalst, 1995). In de periode van mijn doctoraat (1996-1998) kwam een persoonlijk contact tot stand, dat ook nadien onderhouden werd. Hij was in de omgang een beminnelijk en behulpzaam iemand, die de laatste jaren getroffen werd door gezondheidsproblemen. Met dankbare herinneringen aan hem als mens en als wetenschapper. Zijn studies zijn een blijvend richtsnoer voor elke mediëvist.

Dirk Van de Perre

"Ick moet u eere hebben" VERKRACHTINGSZAKEN AAN HET EINDE VAN DE ACHTTIENDE EEUW IN HET LAND VAN AALST

Fleur MEES

Inleiding

Verkrachtingen zijn in de hedendaagse wereld nog steeds alomtegenwoordig. In 2013 werden er volgens cijfers van Amnesty International in België dagelijks acht klachten voor verkrachting en negen voor aanranding van de eerbaarheid ingediend.[1] De veroordelingsgraad ligt echter enorm laag en veel zaken worden meteen geseponeerd. Mede door deze teleurstellende situatie blijven verkrachtingen behoren tot de taboesfeer van de maatschappij.

Het aantal dossiers in het achttiende-eeuwse Land van Aalst staat in schril contrast met het relatief hoge aantal klachten in hedendaags België. Voor de periode na de bevoegdheidsuitbreiding van het Leenhof ten Steene zijn er maar acht procesdossiers aanwezig.[2] Het aantal slachtoffers is echter veel groter dan het aantal daders. Van 1760 tot 1792 werden vijftien verkrachtingen, of pogingen tot, gemeld, van vrouwen boven de veertien jaar.[3] Men kan echter aannemen dat het aantal plaatsgevonden aanrandingen en verkrachtingen voor deze drie decennia veel groter is. Het Land van Aalst is in deze periode een enorm bloeiende regio, met een groeiende bevolking en vooral de grootste bestuurlijke omschrijving van het graafschap Vlaanderen.[4] De vraag stelt zich dan ook wat de oorzaken zijn van het bescheiden aantal aanklachten.

1 Amnesty International, *Verkrachting in België*, 2014.
2 Het Leenhof ten Steene was de rechtbank van het Land van Aalst. Vanaf 1760 kreeg het meer bevoegdheden, waardoor er meer verschillende soorten delicten moesten behandeld worden.
3 In dit artikel worden enkel aanrandings- en verkrachtingszaken behandeld van meisjes boven de 14 jaar. Onder deze leeftijd werden ze vaak nog gezien als kind en waren de straffen veel hoger.
4 Dries MERTENS, *Criminaliteit in (het Land van) Aalst in de 18e eeuw (1700-1795)*, departement Geschiedenis, Universiteit Gent, 1999.

Volgens Dries Mertens werd er aan verkrachtingen zwaar getild in het Land van Aalst.[5] Voor de bevoegdheidsuitbreiding van het Leenhof ten Steene in 1760 waren er bijna enkel gevallen waarin vagebonden de rol van dader op zich namen. Dit onderzoek zal zich dan ook focussen op de periode hierna, omdat er meer en gevarieerdere gevallen voorhanden zijn. Het Land van Aalst kende verschillende woelige perioden in de achttiende eeuw. Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog kregen de gerechtelijke instanties tegelijkertijd ook te maken met de bende van Jan de Lichte. Tijdens de periode van 1784 tot 1789 werd de regio geteisterd door een andere bende, namelijk die van Jan de Smet. Seksuele misdaden nemen altijd een klein aandeel van de totale criminaliteit in en door de woelige gebeurtenissen van deze periode wordt er meer aandacht besteed aan andere soorten criminaliteit.[6] Dit neemt echter niet weg dat er enorm weinig meldingen zijn van verkrachtingen en aanrandingen in het achttiende-eeuwse Land van Aalst. In het onderzoek naar seksuele misdaden, zeker bij verkrachtingen, moet men rekening houden met het 'dark number' van de criminaliteit, namelijk het feit dat veel zaken niet gemeld of verzwegen worden. In dit artikel wordt in vier delen getracht een verklaring te geven waarom de drempel om met verkrachtingszaken naar het gerecht te stappen, zo groot is.

Eerst is het hiervoor belangrijk te weten wat er in de vroegmoderne periode onder verkrachting en aanranding gerekend werd. Komt de hedendaagse definitie overeen met de term van de achttiende eeuw? Vervolgens zal er dieper ingegaan worden op het profiel van de verkrachtingen en aanrandingen in het Land van Aalst. Waren er bepaalde constanten in de procesdossiers in deze materie? Wat was de rol van geweld, de huwelijkstoestand en bekentenis in verkrachtingszaken en hoe uitte dit zich in de veroordeling? Deze overwegingen zijn essentieel om de centrale vraag in dit artikel te kunnen beantwoorden, namelijk hoe verklaard kan worden wat de (onbekende) slachtoffers ervan weerhield aanrandingen en verkrachtingen aan te geven bij het gerecht. Speelde eerverlies een grote rol in het verzwijgen van een verkrachting? Werden vrouwelijke slachtoffers vaker benaderd als dader of uitlokker van een verkrachting, zoals dit volgens Manon Van Der Heijden het geval was in vroegmodern Holland?[7] Als afsluiter zal er gekeken worden of er

5 Ibidem.

6 Dit uit zich ook in de aangiftes van aanrandingen en verkrachtingen. Vijf van de acht dossiers dateren uit de 'rustige' periode van 1774 tot 1779. In de periode van 1779 tot 1789 wordt er geen enkele aanklacht ingediend van aanranding en verkrachting.

7 Manon Van Der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en Rechtspraak in Holland 1600-1800*, Amsterdam: Prometheus, 2014. 197

zich een shift inzake verkrachtingszaken voordoet aan het einde van de achttiende eeuw. Tijdens deze periode kregen de Zuidelijke Nederlanden een economische impuls en drastische hervormingen in de gerechtelijke instellingen, onder een Verlicht despotisch bewind.[8]

Volgens Garthine Walker is het problematisch om 'de geschiedenis van verkrachting' te vertellen.[9] De historische actoren zijn in stilte gehuld, net zoals de vele niet gemelde verkrachtingszaken.[10] Zij ijvert voor een analyse van de getuigenissen van verkrachte vrouwen, beschuldigden en getuigen om tot een conclusie te komen hoe er met verkrachting omgegaan werd. Verkrachtingen hebben een dubieuze positie in de criminaliteit. 'Typische vrouwelijke misdaden', zoals infanticide, behoren grotendeels tot de categorie van seksuele criminaliteit.[11] Alle andere misdaden werden door historici verder gedefinieerd als typisch mannelijk. Deze benadering getuigt echter van weinig doorzicht, aangezien vrouwen in alle takken van de criminaliteit aanwezig waren, al was het in mindere mate.[12] Verkrachting zweeft hier tussenin, aangezien ze gepleegd werden door mannen, maar behoren tot de seksuele misdaden. De artikels van Garthine Walker, *Rape, Acquittal and Culpability,* en *Rereading Rape and Sexual Violence* geven een goed beeld van hoe er met verkrachtingen werd omgegaan door het vroegmoderne Engelse gerecht.[13] Het onderzoek van Laurie Edelstein in *An Accusation Easily to be Made*? schetst een uitgebreid beeld waarom vrouwen twijfelden om naar het gerecht te stappen met een verkrachtingszaak en is daarom essentieel in dit artikel.[14] Als laatste vormen de werken van Manon Van Der Heijden een cruciaal onderdeel. Zij is vooral een begrip in het onderzoek naar vrouwen in de criminaliteit, maar occasioneel behandelt ze ook de vrouwelijke slachtofferrol.

In de westerse historiografie zijn vooral werken over zeventiende-eeuwse verkrachtingszaken voorhanden en spelen de taferelen zich vooral af in Engeland. In het algemeen worden in alle verhandelingen

8 Dries Mertens, *Criminaliteit in (het Land van) Aalst in de 18e eeuw (1700-1795).*
9 Garthine Walker, "Rereading Rape and Sexual Violence in Early Modern England", *Gender & History*, 10/1, 1998, 1-25. 1-2
10 Ibidem. 2
11 Manon Van Der Heijden, "Women, Violence and Urban Justice in Holland, 1600-1838", *Crime, History & Societies*, 17/2, 2013, 71-100. 72
12 Garthine Walker, *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 4
13 Garthine Walker, "Rape, Acquittal and Culpability in Popular Crime Reports in England, c.1670–c.1750".
Garthine Walker, "Rereading Rape and Sexual Violence in Early Modern England".
14 Laurie Edelstein, "An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England", *The American Journal of Legal History*, 42/4, 1998, 351-390.

uitspraken gedaan over fenomenen die van toepassing zijn op bijna heel West-Europa. In dit artikel zal er voorzichtig een vergelijking gemaakt worden tussen Engeland, Holland en het Land van Aalst. Dit werk zal een verkennend onderzoek zijn om een vooralsnog voor België braakliggend terrein. Samengevat is de studie van aanrandingen en verkrachtingen in de achttiende eeuw vrij problematisch. De gedachten en drijfveren van de historische actoren kan men niet met honderd procent zekerheid nagaan. De Belgische geschiedschrijving heeft daarnaast vroegmoderne verkrachtingszaken grotendeels links laten liggen. De procesdossiers uit het Land van Aalst zijn echter voorzien van zeer levendige getuigenissen, die een nieuw licht werpen op de 'geschiedenis van verkrachting' aan het einde van de achttiende eeuw.

Definitie van verkrachting in de vroegmoderne periode

"Verkrachting is elke daad van seksuele penetratie van welke aard en met welk middel ook, gepleegd op een persoon die daar niet in toestemt."[15] Zo staat verkrachting in artikel 375 van het Belgisch strafwetboek omschreven. In deze definitie worden twee essentiële vereisten aangehaald die ook in de vroegmoderne periode tot de term verkrachting hoorden. Allereerst kan men alleen van verkrachting of aanranding spreken als een van de partijen niet instemt met de seksuele handelingen. Dit is en was allerminst gemakkelijk om aan te tonen. "Rape is a sex crime, that is not [legally] regarded as a crime when it looks like sex."[16] Bewijs leveren voor een (poging tot) verkrachting was vaak een lastig proces en daardoor werden verkrachtingen vaak met een dubieuze blik bekeken door de gerechtelijke instanties. Op dit fenomeen zal later in dit artikel verder ingegaan worden. Een tweede vereiste was dat bij verkrachting sprake moest zijn van het binnendringen van het lichaam, met eender welk lichaamsdeel. In verschillende procesdossiers spreken de slachtoffers over de dader die "met gewelt sijne handt heeft willen steken onder haere rocken."[17]

Volgens de getuigenissen lukt het dertien van de vijftien slachtoffers om te ontsnappen uit de handen van hun aanrander. Toch worden de klachten tot poging van verkrachting gerekend, omdat de dader "voordaght had van haer te verkragten" of "vleesschelyck willen te

15 Art. 375 SW
16 Catherine A. MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, Cambridge: Harvard University Press, 1989. 172
17 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13911

kennen".[18] Veel slachtoffers vermeldden wel dat de beschuldigde verkrachter met zijn hand of vinger "haer vrouwelykheydt" heeft willen aanraken, wat mislukte door het hevige verzet tegen haar overweldiger. Als de aanrander niet de intentie had om het lichaam van het slachtoffer binnen te dringen, maar wel aan te raken, werd het delict gerekend tot aanranding van de eerbaarheid. Het ongewild aanraken van geslachtsdelen was vaak moeilijk aan te tonen. Ooggetuigen konden vaak niet met honderd procent zekerheid zeggen of ze de penis of de hand van de aanrander hadden gezien in de buurt van de vrouwelijke geslachtsdelen.[19] Ook het slachtoffer van de aanranding bleef vaak in het ongewisse. Zo verklaarde Marie Catharina Van Der Haeghen in haar getuigenis dat "synde in volle alteratie en wete niet of hij De Meyer [haar aanrander] sijnen wille als dan par force gedaen ofte niet en of het maer sijnen vingher en is gheweest of niet." Het gerecht had dus vaak maar weinig sluitend bewijs om een veroordeling op te baseren.

Het laatste en derde element dat ontbreekt in de hedendaagse definitie van verkrachting, is geweld. Om een geldige, geloofwaardige klacht in te kunnen dienen, moest er sprake zijn van gewelddadigheid van de dader en verzet van het slachtoffer.[20] Het werd niet meer zoals in de middeleeuwen als een absolute vereiste beschouwd, maar in de procesdossiers wordt er altijd vermelding van gedaan. Het verweer van de vrouw uitte zich in verbaal en fysiek protest, wat toonde dat ze niet instemde met de seksuele handelingen. Geroep en geweld was het gemakkelijkste na te gaan en te staven door getuigenissen. Om het geschreeuw van het slachtoffer zo veel mogelijk te bedwingen, gebruikten de daders vaak zeer extreme middelen van agressie. Verstikking, messteken in de hals en extreem fysiek geweld werden niet geweerd door de aanranders in het Land van Aalst.

Dit geweld stond echter in groot contrast met het algemeen verspreide idee van de vrouwelijke seksualiteit. Passiviteit en kwetsbaarheid tekenden de seksuele omgang van de vrouw.[21] Volgens de Katholieke leer was het voor een maagd echter toegestaan om gewelddadig te reageren tegenover iemand die haar seksueel benaderde.[22] Van Schonenberg, een pastoor uit Aalst, zou gezegd hebben dat het geen zonde was om

18 Ibidem. En Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13918
19 Garthine Walker, "Rape, Acquittal and Culpability in Popular Crime Reports in England, c.1670–c.1750". 128- 129
20 Laurie Edelstein, "An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England". 363
21 Laura Gowing, *Common bodies women, touch and power in seventeenth-century England*, New Haven: Yale University Press, 2003. 204
22 Amanda Pipkin, *Rape in the Republic, 1609-1725. Formulating Dutch Identity*, Leiden: Brill Academic Publishers, 2013. 144

zonder twijfelen toe te slagen, zelfs wanneer men de aanrander zwaar zou verwonden of doden.[23] In enkele Engelse zeventiende-eeuwse verkrachtingszaken kon extreem gewelddadig verzet ook in het nadeel spelen van het slachtoffer. Dit is niet meer het geval in achttiende-eeuws Aalst. De cultuur van geweld was een mannenzaak en vrouwen erkenden dit ook, volgens Spierenburg.[24] Door het agressieve karakter van aanrandings- en verkrachtingszaken werden ze vaak geassocieerd met geweldsdelicten. De termen die gebruikt werden om verkrachting uit te drukken in getuigenissen, werden eerder geassocieerd met mannelijk geweld, dan met seksuele begrippen.[25] In de vroegmoderne perceptie werd verkrachting voorgesteld als een extreme vorm van mannelijke liefde, met brutaliteit die niet behoorde tot de 'normale', seksuele agressie.[26] In zeventiende-eeuws Holland werd het echter door enkele schrijvers gerepresenteerd als een natuurlijke expressie van mannelijke liefde, een jeugdige fout of een manier om aan een vrouw te komen.[27] Deze visie lijkt in de achttiende eeuw naar de achtergrond verschoven en heeft de gedachte van brutale vorm van agressie meer aanhang gewonnen.

De bestraffing van verkrachting was zeer verschillend per gebied. In zeventiende-eeuws Holland werd verkrachting gezien als een vermogensdelict, als het schenden van het bezit van een vader, meester of echtgenoot.[28] Vanaf het midden van de eeuw werd het steeds vaker gezien als een seksuele misdaad, maar een wetgeving inzake verkrachtingszaken bleef ontbreken.[29] Ook de straffen waren zeer uitlopend, van een financiële compensatie en zweepslagen tot verbanning.[30] In vroegmodern Engeland stond er op verkrachting zelfs de doodstraf.[31] Hoewel

23 Ibidem. 148
24 Pieter Spierenburg, "How violent were women? Court cases in Amsterdam, 1650-1810", *Crime, Histoire & Sociétés*, 1/1, 1997, 9-28. 27
25 Garthine Walker, "Rereading Rape and Sexual Violence in Early Modern England". 4
26 Garthine Walker, "Rape, Acquittal and Culpability in Popular Crime Reports in England, c.1670–c.1750". 135
27 Amanda Pipkin, *Rape in the Republic, 1609-1725. Formulating Dutch Identity*. 93 en 102
28 Manon Van Der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en Rechtspraak in Holland 1600-1800*. 195
Ontvoering en verkrachting werden lange tijd gelijkgesteld, wat duidelijk is in de Latijnse term 'raptus'. Een verkrachting was dus de ontvoering van een vrouw, in het bezit van een man.
29 Manon Van Der Heijden, "Women as Victims of Sexual and Domestic Violence in Seventeenth-Century Holland: Criminal Cases of Rape, Incest, and Maltreatment in Rotterdam and Delft", *Journal of Social History*, 33/3, 2000, 623-644. 624
30 Ibidem. 625
31 Antony E. Simpson, "Blackmail Myth and the Prosecution of Rape and Its Attempt in 18th Century London: The Creation of a Legal Tradition", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 77/3, 1986, 101-150. 109

deze maar enkele keren is toegepast, zou dit een grote rol hebben gespeeld op het aangeven en het omgaan met verkrachtingszaken.[32] In het Land van Aalst werd er volgens Dries Mertens "zwaar getild" aan verkrachtingszaken.[33] De doodstraf, verbanning of zweepslagen werden hier op het einde van de achttiende eeuw echter allerminst toegepast, maar daar wordt later op ingegaan.

Profiel verkrachtingen in het Land van Aalst

In het Land van Aalst werden in de periode van 1760 tot 1792 vijftien gevallen van aanrandingen en verkrachtingen gemeld. Opvallend hierbij is dat er geen enkele van deze delicten zich voordoet in de stad Aalst zelf. De sociale controle zou in een stedelijk gebied minder groot zijn dan in de traditionele plattelandsgemeenschappen.[34] Als men in de stad een aanklacht van (poging tot) verkrachting deed, had men een groter risico om argwanend bekeken te worden. Waarom had men anders het luide geroep niet gehoord? Maarten Van Dijck betoogt dat in de achttiende eeuw de zware geweldsdelicten een opgang maakten op het platteland.[35] De aanrandingen, gelinkt met agressie, speelden zich dan ook allemaal af op afgelegen plaatsen, zoals boswegen, weiden en velden. In de procesdossiers wordt er steeds gepeild bij de getuigenissen naar het feit of ze de beschuldigde kennen. Hoewel de delicten zich op verlaten plaatsen voordeden, was de dader vaak geen onbekende. De relatie tussen het slachtoffer en de verkrachter speelde hoogstwaarschijnlijk een grote rol in het aangeven van een delict.[36] Als de dader een machtspositie had over het slachtoffer, was de drempel om aangifte te doen veel groter.[37] Dit zou mede het 'dark number' van de verkrachtingszaken vorm geven. In het Land van Aalst zijn er geen aangegeven zaken die handelen over een machtsrelatie.

Petronella Van Den Berghe ging met haar getrouwde buurman Gregorius De Meyer op een zomeravond gerst kopen in een ander dorp.[38]

32 Laurie Edelstein, "An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England".
33 Dries Mertens, *Criminaliteit in (het Land van) Aalst in de 18e eeuw (1700-1795)*.
34 Ariadne Schmidt en Marion Pluskota, "Gevaarlijke vrouwen, gewelddadige mannen? Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900", *Stadsgeschiedenis*, 8/1, 2013, 60-77. 71
35 Maarten Van Dijck, "De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)", *Stadsgeschiedenis*, 1/1, 2006. 8
36 Laurie Edelstein, "An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England". 371
37 Amanda Pipkin, *Rape in the Republic, 1609-1725. Formulating Dutch Identity*. 25
38 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13918

Op de terugweg begon de man "te vloecken ende te sweiren", terwijl hij probeerde met zijn hand onder haar rokken te geraken. Petronella zei hierop dat ze "meynde dat ick met eenen brafven man en ghebeur uyt gegaen, maer ghy syt eenen deugeniet."[39] De Meyer sloeg haar meermaals op de grond, raakte haar aan "haer vrouwelyckheyt" en dreigde "Gij moet my laeten in eere nemen of gy moet sterfven". Petronella Van Den Berghe kon uiteindelijk toch uit zijn greep vluchten, naar het dichtstbijzijnde huis, waar ze opgevangen werd. Door deze gewelddadige aanranding is ze nog lange tijd ziek gebleven, maar wou ze enkel aanklacht doen "in vreese van de doodt".[40]

Dit delict was geen alleenstaand geval. Naast het feit dat het slachtoffer de dader kende, doen meerdere procesdossiers melding van het feit dat de slachtoffers dagen en zelfs maanden na de aanranding ziekelijk en zwaar verwond waren. In alle getuigenissen wordt er vermelding gedaan van hevig verzet. Ooggetuigen vermeldden vaak "een groot geruchte ende geschreeuw" van het slachtoffer.[41] Indicaties van "ghequets tot den bloede", opgelopen door het hevig verweer en geweld, werd gezien als verzwarende omstandigheid.[42]

Daarnaast leek een (poging tot) verkrachting nooit alleen te staan. De daders waren in de meeste gevallen 'veelplegers', wat verklaart waarom er meer slachtoffers zijn dan daders. Pieter Jacob Laureys viel op een dag meer dan vijf meisjes en vrouwen lastig, waarvan hij zelfs een zestienjarig meisje van verkrachtte.[43] Het gerucht verspreidde zich bovendien over het dorp Strijpen dat "den voorschreven jongelingh differente dochterkens op den wegh heeft aengetast ende selfs sommige geforceert ende vercracht, waeromme geene welke dochters meer al die kanten en durven."[44] Ondanks het feit dat er tegen Pieter Jacob Laureys veel bewijs en aanklachten waren, kreeg hij een lichte straf: veertien dagen op water en brood in de gevangenis. Dit lijkt een constante in de procesdossiers in Aalst. De meeste daders werden veroordeeld tot de kosten van het proces, maar een gevangenisstraf ontbrak. Volgens Manon Van Der Heijden kregen de aanranders en verkrachters wel frequent zware straffen in Holland: zweepslagen, verbanning en zelfs de doodstraf.[45] Duidt dit op de 'onbelangrijkheid' van verkrachtingen of is

39 Ibidem.
40 Ibidem.
41 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 14167
42 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13918
43 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13946
44 Ibidem.
45 Manon Van Der Heijden, "Women as Victims of Sexual and Domestic Violence in Seventeenth-Century Holland: Criminal Cases of Rape, Incest, and Maltreatment in Rotterdam and Delft". 625

dit een normale zaak aan het einde van de achttiende eeuw?

De auteur duidt wel op een verschil in berechting naargelang het slachtoffer: bij een aanklacht van een getrouwde vrouw kreeg de dader vaak enkel een berisping.[46] In Holland werden bij klachten van getrouwde vrouwen vaak enkel een vermelding gemaakt van oneerlijke aanrakingen, maar werd er geen verder onderzoek gedaan. Een verkrachting van een vrouw die seksueel ervaren was, had de kans sneller bestempeld te worden als 'niet belangrijk'.[47] Dit verschilt met het Land van Aalst waar elke vrouw ongeveer gelijk behandeld werd en een uitgebreid onderzoek gedaan werd met diverse getuigen. Het verschil lag vooral in de bestraffing. De verkrachting van een maagd werd gezien als absoluut 'onacceptabel', waardoor er in talrijke Europese gebieden zelfs de doodstraf op stond.[48] In het Land van Aalst werd Joanna Grysoelle, een maagd van veertien jaar, verkracht door Frans Van Ghysegem.[49] De zaak wordt zeer ernstig genomen, vooral door het gewelddadige karakter van de aanval. Twee chirurgijns worden opgeroepen om te getuigen over de verwondingen van het meisje. Het verkrachte lichaam werd dus als een bron van bewijs gezien.[50] Verder wordt er gezocht naar eventuele eerdere aanrandingen van Van Ghysegem. Hij blijkt zes jaar eerder nog een andere jongedame aangerand te hebben. De dader krijgt in 1789, ondanks het ontbreken van ooggetuigen, vijftien jaar in het Provinciaal Correctiehuis te Gent.[51] Dit is de zwaarste straf die in Aalst wordt gegeven voor verkrachting in de periode van 1760 tot 1792. Maagdelijkheid werd echter niet altijd als verzwarende omstandigheid gezien. In de eerder vermelde zaak van Pieter Jacob Laureys verkrachtte hij de zestienjarige maagd Agnes Aelterman.[52] Ondanks het feit dat er verschillende klachten tegen hem waren, wordt hij maar veroordeeld tot veertien dagen gevangenisstraf.[53]

Huwelijksstatus en maagdelijkheid hadden wel een invloed op de bestraffing, aangezien slechts een klacht van een getrouwde vrouw uitdraait op een effectieve veroordeling. Uit de procesdossiers wordt het duidelijk dat de getrouwde vrouwen niet argwanend bekeken werden. Een voorbeeld van de gelijke behandeling is het feit dat in het Land

46 Ibidem. 626
47 Amanda Pipkin, *Rape in the Republic, 1609-1725. Formulating Dutch Identity*. 26
48 Manon Van Der Heijden, "Women as Victims of Sexual and Domestic Violence in Seventeenth-Century Holland: Criminal Cases of Rape, Incest, and Maltreatment in Rotterdam and Delft". 625
49 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 14126
50 Silvia De Renzi, "Medical Expertise, Bodies and the Law in Early Modern Courts", *Isis*, 98/2, 2007, 315-322. 321
51 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 14126
52 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13946
53 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13946

van Aalst alle namen vermeld worden. Dit was niet het geval in Holland, waar de namen van singles geheim gehouden werden, maar van getrouwde vrouwen gewoon vermeld.[54] In de zeventiende eeuw hadden getrouwde vrouwen de algemene perceptie rond de vrouwelijke seksualiteit tegen. Het was moeilijker om in hun 'puurheid' en onschuld te geloven, aangezien het idee bestond dat seksueel ervaren vrouwen constant op zoek waren naar mannelijk zaad.[55] De kans dat ze zelf vervolgd zouden worden voor overspel, was daarom ook veel groter. De klachten over aanranding en verkrachting werden in vroegmodern Holland en Engeland dan ook grotendeels gedaan door maagden en ongetrouwde vrouwen.[56]

Het profiel van de slachtoffers in het Land van Aalst is daarentegen zeer uiteenlopend. De leeftijd varieerde van veertien tot 37 jaar oud, allemaal behorend tot de 'middenklasse'. Vier van de vijftien aanklagers waren getrouwde vrouwen, waardoor het overgrote deel dus ongetrouwd blijkt te zijn.

De zeventiende-eeuwse perceptie rond vrouwelijke seksualiteit lijkt toch minder invloedrijk te zijn eind achttiende eeuw en weerhield getrouwde vrouwen er niet van om een klacht van aanranding in te dienen. Volgens Shoemaker zou het grote aantal ongehuwden die klacht indienden, kunnen verklaard worden door het feit dat ze een onzekerdere positie hadden in de maatschappij. Singles zouden daardoor sneller in het verweer gaan en hun toevlucht zoeken bij het gerecht.[57]

Een laatste wederkerend fenomeen is dat de beschuldigde in de meeste gevallen de betichtingen, soms gedeeltelijk, ontkende. Het bewijs getuigde vaak tegen de daders, maar dat weerhield hen er niet van het delict te minimaliseren. Gregorius De Meyer zegt, na het aanranden van zijn ongetrouwde buurvrouw, "geene straffe verdient te hebben".[58] Op de vraag waarom hij opgepakt is, antwoordt Pieter Jacob Laureys, verkrachter van een jong meisje, "dat hij wat achter het vrouwvolck liep".[59] Na de agressieve verkrachting van de maagd Joanne Grysoelle, getuigt de dader dat "wat hy gedaen hadde ende geene reden en was om

54 Manon Van Der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en Rechtspraak in Holland 1600-1800*. 201-202
55 Ibidem. 202-203
56 Manon Van Der Heijden, "Women as Victims of Sexual and Domestic Violence in Seventeenth-Century Holland: Criminal Cases of Rape, Incest, and Maltreatment in Rotterdam and Delft". 627
57 Robert B. Shoemaker, *Prosecution and punishment. Petty crime and the Law in London and rural Middlesex, c. 1660-1725*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 209
58 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13918
59 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13946

alzoo te lamenteren".[60] De (gedeeltelijke) ontkenning had geen invloed op het vonnis, als er voldoende bewijs aanwezig was. Dit getuigt dat het gerecht grotendeels vertrouwde op de verklaringen van getuigen en slachtoffers.

Verklaring van het 'dark number'

Bij verkrachtingen worden veel zaken niet gemeld, het zogenaamde 'dark number'. Door de onbekende, niet-gerapporteerde misdaden is het moeilijk om uitspraken te doen over het aantal effectieve voorvallen van verkrachtingen in de achttiende eeuw.[61] Door de grootte van het Land van Aalst en de hedendaagse frequentie van verkrachting, kan men er echter van uit gaan dat er zich in de drie bestudeerde decennia meer dan de vijftien gemelde verkrachtingen hebben voorgedaan. De centrale vraag in dit artikel is dan ook waarom zo weinig slachtoffers naar het achttiende-eeuwse gerecht durfden stappen.

Verkrachting is een delict dat zeer sterk verbonden is met seksuele eer en reputatieverlies. Laura Gowing stelt dat vroegmoderne vrouwen een concept van vrouwelijke eer ontwikkelden, waarin seksuele eerlijkheid centraal stond.[62] Een aanranding werd gezien als een morele zaak, dat een moreel stigma op vrouwen kleefde.[63] Schending van de seksuele eer werd vaak aangewend als verzwarende omstandigheid in aanrandingen en verkrachtingen.[64] Het probleem voor gehuwde vrouwen was dat ze veel minder beroep konden doen op de seksuele eer. Zij hadden namelijk hun maagdelijkheid al verloren en werden geconfronteerd met het idee van de zogenaamde vrouwelijke seksuele onverzadigbaarheid.[65] In vroegmodern Holland en Engeland liepen gehuwde vrouwen na een klacht van verkrachting vaak zelf het risico om een veroordeling van laster of overspel te krijgen. Het denkbeeld van de 'onstilbare behoefte naar mannelijk zaad' had in het achttiende-eeuwse Land van Aalst weliswaar veel van zijn kracht verloren, de drempel voor gehuwde vrouwen om een klacht van verkrachting in te dienen

60 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 14126
61 Laurie Edelstein, "An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England". 371
62 Laura Gowing, *Domestic dangers women, words, and sex in early modern England*, Oxford studies in social history, Oxford: Clarendon Press, 2005. 1-5
63 Anna Clark, *Women's silence, men's violence : sexual assault in England, 1770-1845*, Londen: Pandora, 1986. 24
64 Manon Van Der Heijden, "Women as Victims of Sexual and Domestic Violence in Seventeenth-Century Holland: Criminal Cases of Rape, Incest, and Maltreatment in Rotterdam and Delft". 623
65 Manon Van Der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en Rechtspraak in Holland 1600-1800*. 202-203

bleef echter wel groot. Dit is duidelijk doordat maar vier van de vijftien aanklachten afkomstig zijn van getrouwde vrouwen. De kans op gerechtigheid moest afgewogen worden tegen de reële mogelijkheid van een publieke vernedering en eerverlies.[66]

Het leveren van bewijs voor een aanranding of verkrachting was allerminst eenvoudig. Getuigen, fysieke verwondingen of bewijsmateriaal waren in principe onmisbaar om een klacht in te dienen. Zonder een van deze zaken had men enorm weinig kans om geloofd te worden. In de zaak van Pieter Jacob Laureys waren verschillende klachten tegen hem voorhanden. Hoewel hij vier vrouwen had aangerand en een verkracht, waren er geen ooggetuigen ter plaatse.[67] Het gerecht had enkel de getuigenissen van de slachtoffers. De straf van veertien dagen gevangenschap was dan ook enorm licht. Het ontbreken van ooggetuigen heeft hierin waarschijnlijk een grote rol gespeeld.

De drie vereisten van een verkrachting, namelijk penetratie, geweld en het ontbreken van toestemming, waren vaak zeer moeilijk te bepalen. De gerechtelijke instanties hadden meer nodig dan de getuigenis van het slachtoffer om de dader te kunnen veroordelen. Anders was het woord tegen woord. De vrouwen getuigden steeds dat ze zich hevig verzetten tegen het geweld van de aanrander en ooggetuigen maakten altijd melding van heftig geroep van het slachtoffer. In de zaak van Joanna Grysoelle waren er geen getuigen, wel materieel bewijs.[68] Het bebloede hemd dat ze aanhad op het moment van haar verkrachting was overgeleverd aan de gerechtelijke instanties en werd beschouwd als sluitend bewijs voor haar ontmaagding. De meeste slachtoffers zullen waarschijnlijk niet 'het geluk' gehad hebben dat er bewijsmateriaal of getuigen waren van de verkrachting. Als ze met hun zaak naar het gerecht zouden gaan, hadden ze enkel hun eigen, 'onbetrouwbare' getuigenis om op terug te vallen.

Bij de achttiende-eeuwse gerechtelijke instanties heerste de perceptie dat verkrachtingsbeschuldigingen eenvoudig gemaakt werden.[69] Volgens Beattie zouden vrouwen namelijk een klacht kunnen indienen om een 'persoonlijke rekening' te vereffenen met iemand.[70] Tegen deze achttiende-eeuwse opvatting kunnen echter gemakkelijk enkele tegenargumenten gegeven worden. De slachtoffers kenden vaak hun ver-

66 Bernard Capp, "The Double Standard Revisited: Plebeian Women and Male Sexual Reputation in Early Modern England", *Past & Present*, /162, 1999, 70-100. 73
67 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13946
68 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 14126
69 Laurie Edelstein, "An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England". 352
70 Ibidem. 354

krachter nauwelijks of 'van horen zeggen'. Een persoonlijke agenda is hier moeilijk achter te zoeken.

Verder gebruikten de daders een persoonlijk motief van het slachtoffer niet in hun verdediging. Daarnaast was de kans dat een vrouw vernederd zou worden bij een ongeldige klacht zeer reëel. Een achttiende-eeuwse beschuldiging van verkrachting kan dus moeilijk gezien worden als een afrekening, met een persoonlijke agenda.[71] Niet alleen werden de vrouwelijke slachtoffers van een aanranding geconfronteerd met vernederende getuigenissen over de gebeurtenis, heel hun reputatie kon door het slijk gehaald worden. Frans Van Ghysegem, aanrander van Marie Timmerman, verklaart dat zij "is van sleght comportement, ende met iedereen vleesselyk converseert".[72] Er wordt niet onderzocht of deze beschuldigingen waar zijn, maar Van Ghysegem wordt niet veroordeeld voor de aanranding van Marie Timmerman, enkel voor de verkrachting van Joanna Grysoelle.[73] De kans is groot dat de 'slechte reputatie' van Marie Timmerman een invloedrijke rol heeft gespeeld in het vonnis. Een vrouw met een slechte seksuele reputatie had de kans helemaal zwart gemaakt te worden door getuigenissen, waardoor ze soms beter geen klacht indiende.[74]

Het feit dat veel zaken weinig vervolgd werden door het gerecht, net zoals in heel Europa, hebben ongetwijfeld een ontmoedigend effect gehad op het indienen van een klacht.[75] Ariadne Schmidt en Marion argumenteren dat vrouwen zich sneller zouden wenden naar buitengerechtelijke vormen van sociale controle.[76] Op deze 'geheime' manier zouden de slachtoffers de publieke vernedering van een proces rond verkrachting kunnen vermijden. Volgens Dinges deden vrouwen dit om hun economische en juridisch afhankelijke positie niet te schaden.[77] Shoemaker stelt dat vrouwen geïntimideerd waren door formele procedures, omdat het juridische systeem gedomineerd werd door mannen.[78] Zeker inzake

71 Ibidem. 377
72 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 14126
73 Ibidem.
74 Bernard Capp, "The Double Standard Revisited: Plebeian Women and Male Sexual Reputation in Early Modern England". 96
75 Laurie Edelstein, "An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England". 367 en 389
Manon Van Der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en Rechtspraak in Holland 1600-1800*. 197
76 Ariadne Schmidt en Marion Pluskota, "Gevaarlijke vrouwen, gewelddadige mannen? Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900". 63
77 Martin Dinges, "The Uses of Justice as a Form of Social Control in Early Modern Europe". In, Herman Roodenburg, *Social Control in Europe: 1500-1800*, Ohio: Ohio State University Press, 2004. 167-168
78 Robert B. Shoemaker, *Prosecution and punishment. Petty crime and the Law in London and rural Middlesex, c. 1660-1725*. 211 en 215

aanrandingen en verkrachtingen zullen vrouwen een afkerige houding hebben gehad, aangezien ze dan moesten getuigen over seksuele handelingen, waar nog steeds een groot taboe op rustte.[79] De juridische positie van man en vrouw waren fundamenteel ongelijk. Deze minderwaardige positie was gebaseerd op het beperkte verstand van de vrouw.[80]

De vrouwelijke bewegingsvrijheid in de rechtspraktijk nam in de achttiende eeuw wel aanzienlijk toe, waardoor ze meer klachten zouden indienen, zeker als ze genoeg bewijs hadden.[81] Niet enkel de vrouwen hadden seksuele eer, ook mannen waren gebonden aan seksuele waarden. Deze moesten onderhouden worden om de morele, sociale en huiselijke positie van de man te handhaven.[82] Als een man voor het gerecht moest verschijnen door het niet naleven van seksuele normen, ging dit ook gepaard met een publieke vernedering.[83] Pieter De Vuyst, die terecht staat voor twee aanrandingen, krijgt te horen dat "sulcke faiten voor eenen getrouden man aen groote straffe onderworpen sijn".[84]

De vraag rijst op wanneer een slachtoffer dan wel overging tot een aanklacht van aanranding of verkrachting. Simpel gezegd: wanneer de aanranding of verkrachting gestaafd kon worden door voldoende bewijzen. In alle procesdossiers was er sprake van wreed geweld, zelfs "in vreese van de doodt".[85] In het geval van Joanna Grysoelle werden er twee chirurgijns bijgehaald om de ernst van het geweld vast te stellen.[86] Als er voldoende getuigen waren om het verhaal te onderbouwen, is de kans groot dat een slachtoffer aanklacht ging doen bij de gerechtelijke instellingen. Dit was niet vanzelfsprekend, want alle aanrandingen en verkrachtingen vonden plaats op afgelegen plaatsen. Het moet dus al een toeval zijn dat er op het moment van het delict iemand langsliep. Een 'veelpleger' zou waarschijnlijk ook drempelverlagend gewerkt hebben. Verschillende aanklachten tegen een persoon toonden meer kracht en er

79 Anna Clark, *Women's silence, men's violence : sexual assault in England, 1770-1845*.
Laurie Edelstein, "An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England". 363

80 Ariadne Schmidt, "Gelijk hebben, gelijk krijgen? Vrouwen en het vertrouwen in het recht in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw". In: Michiel Van Groesen, Judith Pollman en Hans Cools, *Het Gelijk van de Gouden Eeuw. Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden*, Hilversum: Verloren, 2014. 109

81 Robert B. Shoemaker, *Prosecution and punishment. Petty crime and the Law in London and rural Middlesex, c. 1660-1725*. 71-72

82 Bernard Capp, "The Double Standard Revisited: Plebeian Women and Male Sexual Reputation in Early Modern England". 74

83 Ibidem. 73

84 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 14167

85 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13918

86 Procesdossier 14126

werd dieper onderzoek naar gevoerd.[87] In het Land van Aalst komen op zo'n manier twee zaken zes jaar na datum aan het licht.[88] De drempel was echter enorm hoog en het totale aantal verkrachtingen dat effectief heeft plaatsgevonden, zal waarschijnlijk altijd een mysterie blijven.

Verschuiving aan het einde van de 18de eeuw?

Hoewel de procesdossiers grotendeels plaatsvonden in de jaren 70 van de achttiende eeuw, kan er aan de hand van de literatuur en de laatste procesdossiers een bescheiden 'shift' waargenomen worden. Doorheen de achttiende eeuw had de vrouw een juridisch ongelijke positie ten opzichte van de man, die toegeschreven werd aan haar beperkte verstand.[89] De Franse Revolutie zou de vrouw juridisch gelijk maken aan de man en de reden dat dit mogelijk gemaakt kon worden, kan deels toeschreven wordt aan het 'nieuwe idee' van de twee seksen.

Vanaf de achttiende eeuw vond er een verschuiving plaats in de genderprioriteiten, waardoor een 'tweede, vrouwelijke geslacht' ontstond.[90] In het midden van de achttiende eeuw begon daardoor het eerconcept te verschuiven en steeg het belang hiervan ook bij vrouwen.[91] Vanaf de achttiende eeuw begon de bewegingsvrijheid van vrouwen in de rechtspraktijk toe te nemen.[92] Shoemaker concludeert dat het aantal vrouwen die in de loop van de vroegmoderne tijd juridische procedures begon, in stijgende lijn ging.[93] Dit kan getuigen van meer vertrouwen in het gerecht. Aan het einde van de achttiende eeuw komt er namelijk een betere en ernstigere evaluatie van het bewijs.[94] Dit zorgde voor een betere bescherming van de beschuldigde, maar ook van het slachtoffer. Die werd niet benaderd als de dader, zoals dit volgens Manon Van Der

87 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13946
88 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 13918
Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 14126
89 Ariadne Schmidt, "Gelijk hebben, gelijk krijgen? Vrouwen en het vertrouwen in het recht in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw". In: Michiel Van Groesen, Judith Pollman en Hans Cools, *Het Gelijk van de Gouden Eeuw. Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden*. 109
90 Katherine Crawford, "Privilege, Possibility, and Perversion: Rethinking the Study of Early Modern Sexuality". 415
91 Ariadne Schmidt en Marion Pluskota, "Gevaarlijke vrouwen, gewelddadige mannen? Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900". 69
92 Ariadne Schmidt, "Gelijk hebben, gelijk krijgen? Vrouwen en het vertrouwen in het recht in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw". In: Michiel Van Groesen, Judith Pollman en Hans Cools, *Het Gelijk van de Gouden Eeuw. Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden*. 109
93 Robert B. Shoemaker, *Prosecution and punishment. Petty crime and the Law in London and rural Middlesex, c. 1660-1725*. 215-216
94 Laurie Edelstein, "An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England". 357

Heijden wel het geval was in zeventiende-eeuws Holland.[95] De focus van het proces is dus verschoven naar het onderzoeken van de schuld van de beklaagde.[96] In Aalst werd er in de laatste procesdossiers naar meer sluitend bewijs gezocht, zoals het oproepen van twee chirurgijnen, wat resulteerde in zwaardere straffen voor de daders.[97]

Een te optimistisch beeld van een juridische en seksuele bevrijding van de vrouw mag zeker niet opgehangen worden. Net zoals in de zeventiende en de achttiende eeuw, bleef de vrouwelijke seksualiteit getekend door passiviteit en kwetsbaarheid.[98] Volgens Anna Clark was er een shift aan het einde van de achttiende eeuw waardoor vrouwen hun seksualiteit duidelijker konden uitdrukken.[99] Toch was het wijzer voor een vrouw haar mond te houden over seksualiteit, zelfs wanneer ze verkracht was, om niet als 'onkuis' beschouwd te worden.[100] Dit denkbeeld bleef voortduren tot de negentiende eeuw, waar het een nieuw discours vond in het Victoriaanse tijdperk.

Conclusie

Verkrachtingen maakten in de achttiende eeuw deel uit van de taboesfeer. Met een aanklacht naar het gerecht stappen was zeker niet eenvoudig. Een (poging tot) verkrachting was een delict tegen de seksuele eer, maar deze eer kon ook hevig door het slijk gehaald worden bij een vernederend proces. Hoewel klachten van getrouwde vrouwen in Aalst gelijk behandeld werden als die van een maagd, was de veroordelingsgraad veel lager. Gehuwde slachtoffers konden dan ook minder beroep doen op hun seksuele eer. Bewijsmateriaal en getuigen waren ook noodzakelijk om een veroordeling van de dader te krijgen. De gerechtelijke instanties konden niet zomaar een man veroordelen, enkel gebaseerd op de getuigenis van het slachtoffer. Door het gebrek aan bewijs stapten veel aangerande vrouwen waarschijnlijk niet naar het gerecht. Als de dader een machtspositie had over het slachtoffer, was

95 Manon Van Der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en Rechtspraak in Holland 1600-1800*. 197

96 Laurie Edelstein, "An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England". 360

97 Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 14126
Aalst, archief Land van Aalst, procesdossier nr. 14167

98 Laura Gowing, *Common bodies women, touch and power in seventeenth-century England*. 207
Ariadne Schmidt en Marion Pluskota, "Gevaarlijke vrouwen, gewelddadige mannen? Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900". 67

99 Anna Clark, *Women's silence, men's violence : sexual assault in England, 1770-1845*.

100 Ibidem.

de drempel nog hoger om een klacht in te dienen. De lichte straffen die uitgedeeld werden aan de aanranders, hadden waarschijnlijk ook een ontmoedigend effect op het aangeven van delicten.

Het onderzoek naar verkrachtingen in de vroegmoderne periode, is in België nog niet ver gevorderd, waardoor er dus nog veel ruimte is voor niet-bestudeerde onderwerpen. De invloed van de Verlichtingsideeën en het verlicht despotisch bewind op de vonnissen van verkrachtingszaken zou een interessante invalshoek zijn. Research naar de buitengerechtelijke behandeling van verkrachting zou ook een interessante benadering zijn.

Verkrachtingen in de vroegmoderne periode komen in veel opzichten overeen met de hedendaagse delicten. Veel zaken worden niet gemeld en gerechtigheid moet afgewogen worden met een eventuele 'publieke' vernedering. De taboesfeer rond verkrachtingen is nog steeds niet verdwenen.

Fleur Mees
Kasteelstraat 22
2000 Antwerpen

Bijlage: verduidelijkende tabel van procesdossiers en inhoud
(uit Leenhof ten Steene)

Dossier-nummer	Jaartal	Dader(s)	Slachtoffer(s)	Huwelijksstatus (slachtoffer)	Straf
13340	1766	onbekend	Catharina De Moor	getrouwd	onbekend
13509	1778	Gillis de Roo	Maria Van Der Haeghen	ongetrouwd	onbekend
13518	1779	Pieter van der Stichelen	Petronella Denau	Ongetrouwd?	onbekend
13911	1774-5	Frans van Helleputte	Isabella Marie van Hecke	Ongetrouwd	3 jaar 'in justitie'
13918	1775	Gregorius De Meijer (getrouwd)	Petronella van den Berghe	Ongetrouwd	onbekend
	1769	Ook Gregorius de Meijer, maar pas met zaak naar voor gekomen in 1775	Maria Catharina Vanderhaegen	Ongetrouwd	onbekend
13946	1778	Pieter Jacob Laurey	Joanne Petronella van der Poorten	Ongetrouwd (en maagd)	14 dagen in de gevangenis, op water en brood, nooit meer dit te doen met de kans op een verdere straf, betalen van kosten proces en justitie
			Agnes Aelterman	Ongetrouwd (en maagd)	
			Livinne Fransens	Niet vermeld	
			Petronella Ghys	Getrouwd	
			Isabelle de Coninck	Getrouwd	
14126	1789	Frans van Ghysegem	Joanne Grisoelle	Ongetrouwd (en maagd)	15 jaar in Provinciaal Correctiehuis te Gent
	1783	Ook van Ghysegem, maar pas 6 jaar later gemeld	Marie Timmerman	Ongetrouwd	
14167	1792	Pieter de Vuyst	Angelina Cooman	Getrouwd	1 jaar in Provinciaal Correctiehuis te Gent en betalen kost van proces en justitie
			Veronica Dorothea Smols	Ongetrouwd	

DRIE PASTORIEËN IN VIANE (1565-2016)

Louis DE COCK

In september 2016 werd de pastorie van Viane, naast de Sint-Amanduskerk, afgebroken om plaats te maken voor een complex van 17 assistentiewoningen. Een terugblik op meer dan 4 eeuwen pastoriegeschiedenis.[1]

Meestal bevindt de pastorie zich in de onmiddellijke omgeving van de kerk. In Viane was het ooit anders. Tot 1843 stond de parochiekerk (met omringend kerkhof) aan het andere uiteinde van het Amandusplein, tussen de twee haakse bochten in het begin van de Werfstraat.[2] De weide die vandaag de plaats van de kerk markeert, ligt vrij hoog omdat zij met afbraakmateriaal van het oorspronkelijk gebouw aangevuld werd. De kerk zelf stond enkele meters lager en door frequente overstromingen van de Marke kwam ze geregeld onder water: men moest dan voor de liturgische vieringen verhuizen naar de Sint-Niklaaskapel op de Plaats (nu Vianeplein). Toen deze kapel op het einde van de 18e eeuw bouwvallig werd, en later ook afgebroken, bleef er voor de parochiegemeenschap geen andere oplossing meer over dan een nieuwe kerk te bouwen. Door financiële problemen kwam die er pas in 1843, op een hoger gelegen locatie (Edingseweg 539), dus verder van de Marke en naast het kort daarvoor gestichte Sint-Vincentiusklooster (1831)... en de reeds bestaande pastorie!

Aan de Kapelleplas

De eerste verwijzing naar een pastorie vinden we in het pastoreel verslag van 1565[3] maar naar de ligging hebben we het raden. Wel blijkt uit de penningkohieren van 1571 dat de pastoor een woning bezat "*inde*

1 In 2014 heb ik het parochiearchief (tot en met 2010) volledig geïnventariseerd. Het telde toen 929 nummers, over 7,15 strekkende meter. Alle verwijzingen ernaar zijn aangeduid met de afkorting PAV (Parochiearchief Viane). Voor het gemeentearchief, dat in het stadsarchief van Geraardsbergen (SAG) berust, kon ik op de hulp van archivaris Anne De Waele rekenen.

2 L. DE COCK, *150 jaar neogotische Sint-Amanduskerk in Viane (1843-1993)*. Viane 1993, 7-8.

3 J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de Geschiedenis van het Godsdienstig Leven en de Kerkelijke Instellingen in het Land van Aalst tussen 1550 en 1621*, in: *Het Land van Aalst,* XII (1960), 214.

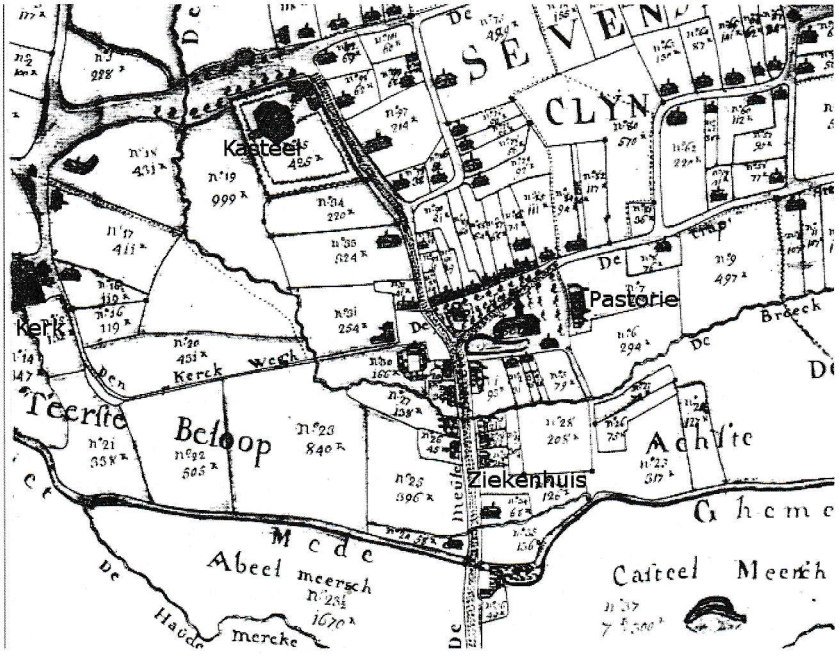

Fig. 1. Detail uit de Caerte figurative … van P.J. Van Damme (1762) met de eerste pastorie op de Plaats met de Sint-Niklaaskapel en de Kapelleplas. De kaart is zuid-noord georiënteerd. Onderaan, langs de steenweg (toen Meulenstraete) bevindt zich het ziekenhuis van de Grijze Zusters en bovenaan het kasteel van de Partz-Devenish. De Kerckwegh verbindt de Plaats met de oude kerk (in het begin van de Werfstraat). (RAG, Kaarten en Plannen, 1163; © Rijksarchief)

crommen elleboghe".[4] Voor zover mij bekend[5], komt dit toponiem verder alleen bij De Potter & Broeckaert voor, die het in een document van 1490 optekenden.[6] Aangezien geen van beide bronnen het toponiem localiseert, is het gissen waar *de crommen elleboghe* precies gelegen was.

De eerste met zekerheid te situeren pastoorswoning bevond zich in de buurt van het Vianeplein, aan de *Kapelleplas*. Op de oudst gekende kadasterkaart (1762)[7] is de inplanting van de (peervormige) plas en de Sint-Niklaaskapel op de *Plaetse* goed te zien (fig. 1). Het gebouw rechts

4 F. DE CHOU & C. VAN CAUWENBERGE, *De penningkohieren anno 1571 als genealogische en toponymische bron.* Geraardsbergen 2015, 310.
5 L. DE COCK, *Plaatsnamen in Viane*. (in voorbereiding)
6 F. DE POTTER & J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, vijfde reeks.* Gent 1894-1902, 302.
7 P.J. VAN DAMME, *Caerte figurative ...van Viaene ... 1762* (RAG, Kaarten en Plannen, 1163).

van de vijver en de kapel (achtste beloop, perceel 7, 250 roeden groot)[8] was, net als het perceel ernaast (nr. 6, 290 roeden groot), eigendom van de pastoor. Deze pastorie lag uiteraard bijzonder gunstig t.o.v. de kapel. Om naar de kerk in de Werfstraat te gaan nam de pastoor de *Kerck Wegh,* die rond het domein liep waar ca 1750 Jean-Paul de Partz en Margaretha Devenish het kasteel bouwden (eerste beloop, perceel 35).[9] De ligging van deze eerste pastorie was ook gunstig ten opzichte van het ziekenhuis van de Grijze of Grauwe Zusters langs de steenweg naar Edingen (achtste beloop, perceel 34).[10] De vorm van de oorspronkelijke pastorie is vandaag nog herkenbaar in de woning Vianeplein 25. Het is overigens best mogelijk dat de eerder vermelde *crommen elleboghe* de vroegere benaming was van de straat met de haakse bocht die nu gekend staat als Vianeplein met de huisnummers 11-37, m.a.w. waar op de kadasterkaart van 1762 de pastoorswoning gesitueerd is.[11]

In zijn standaardwerk over de periode 1621-1796 stelt J. De Brouwer dat er in Viane geen pastorie was in de 17e eeuw en in de eerste helft van de 18e eeuw, en misschien ook niet in de tweede helft van de 18e eeuw.[12] Hij baseert zich hiervoor kennelijk op verslagen uit 1652, 1688 en 1739.[13] Wordt in (sommige?) dekanale verslagen de term 'pastorie' voorbehouden voor een door de gemeenschap ter beschikking gestelde 'ambtswoning', in tegenstelling tot een privéwoning die eigendom van de pastoor is? J. De Brouwer gaat op deze semantische discussie niet in als hij op de residentieplicht wijst.[14]

Tweede pastorie

Na zijn aanstelling te Viane in 1768[15] bouwde pastoor Philippus Galmaert op eigen kosten een nieuwe woning omdat hij de vorige, aan de Kapelleplas, ongezond vond. Het precieze aanvangsjaar van de werken kennen we niet maar muurankers herinnerden wel aan de vermoedelijke einddatum: 1779. De nabijgelegen Sint-Niklaaskapel kon toen al niet meer als noodkerk fungeren: ze was in verval geraakt en werd op

8 Nu kadastraal nr. A734p.
9 A.-M. VANDEN HERREWEGEN e.a., *Viane. Tussen kerken, kloosters en kastelen*...Nukerke 1985, 25.
10 J. DE BROUWER, *Bijdrage* ..., 298 & 313.
11 Het zelfde toponiem komt o.a. ook voor in Erembodegem en Lede, telkens voor een straat met een scherpe bocht.
12 J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de Geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796*. Dendermonde 1975, deel I, 159.
13 Ibid., deel V, 319.
14 Ibid., deel I, 155-157.
15 Ibid., deel V, 135.

het einde van de 18e eeuw afgebroken. Het lag dus voor de hand dat de nieuwe pastorie dichter bij de kerk (toen nog in de Werfstraat) gebouwd werd. Waar pastoor Galmaert dan precies ging wonen, blijkt uit een akte van 30 ventôse XII (21.03. 1804) bij notaris Petrus Livinus Van Belle: hierin verkoopt hij zijn huis aan zijn opvolger Laurent De Smet (1805-1810).[16] Deze woning is gelegen *"binnen het voorzeijde Viane aende Kerke paelende oost de Wed. De Poullion*[sic] *en de kerkegoederen, suyd Jan Bap. Coppens, west en noord de straete"* .[17] De term *Kerk* slaat hier niet op de bestaande (oude) kerk in de Werfstraat maar wordt als wijknaam gebruikt voor de omgeving van het huidige Amandusplein (Werfstraat, kruispunt Edingseweg-Beverstraat).[18] Het perceel van Depouillon, *"palende west het pastoreelhuijs"*, zou in 1843 door de kerkfabriek aangekocht worden om er de nieuwe kerk op te bouwen.[19] De woning van pastoor Galmaert (en zijn opvolgers) bevond zich dus op de hoek van de Edingseweg met de Beverstraat, m.a.w. op de huidige, laatste locatie (Edingseweg 537). Ze staat trouwens op de bekende kaart van Ferraris (1771-1778). De volgende kaarten, b.v. Popp (1842-1879) en de Atlas der Buurtwegen (1841), laten eveneens mooi de inplanting van het gebouw in L-vorm zien.[20] De huidige kerk (uit 1843) werd dus gebouwd naast een pastorie ... die er toen al 64 jaar stond!

In 1850 en 1865 boog de gemeenteraad zich over de *"wezenlijken bouwvalligen toestand"* van het gebouw uit 1768 maar pas in 1867 was de subsidieaanvraag voor herstellingswerken rond.[21] De gemeente gedroeg zich dus als eigenaar van het gebouw. Wanneer de eigendomsoverdracht van de pastoor naar de gemeente gebeurde, kon ik niet achterhalen.[22]

16 In de verkoopsakte wordt Galmaert als *"voorigen pastoor"* en De Smet als "*actuelen pastoor ofte desservans* aangeduid". De Smet werd pas een jaar later, op 22 mei 1805, pastoor van Viane benoemd (L. SCHOKKAERT, *Biografisch repertorium van de priesters van het bisdom Gent 1802-1997.* Leuven 1997, deel I, 189).
17 Kopie van de akte bij notaris Van Belle (PAV 198).
18 De andere courante wijknamen in Viane waren *Plaats, Klein-Frankrijk* en *Embeke*.
19 Akte bij notaris Vanderstichelen, 1.2.1843 (PAV 126).
20 Beide raadpleegbaar op www.geopunt.be (doorklikken naar "Historische kaarten"). Over de datering van de Atlas der Buurtwegen (1841) heb ik overigens mijn twijfels: in 1841 stond de kerk nog in de Werfstraat; op de kaart van de Atlas staat al de nieuwe kerk (1843) en niet meer de oude (in de Werfstraat).
21 SAG. *Viane. Verslagen van de Gemeenteraad*, 11.9.1850, 23.4.1865 & 19.5.1867.
22 De oudste beschikbare verslagen van het schepencollege of van de gemeenteraad van Viane dateren van 1850.

Fig. 2. Op deze postkaart (ca 1910) bemerkt men de zondagsschool links, haaks op de eigenlijke in 1779 gebouwde pastorie. (Foto uit: A.-M. VANDEN HERREWEGEN e.a., *Viane. Tussen kerken, kloosters en kastelen*)

Zondagsschool

Met een gift van kanunnik J.-B. Van Belle, Vianenaar, bouwde Pastoor Turrekens in 1870 een zondagsschool haaks op de pastorie[23], waardoor het geheel een U-vorm kreeg, en vanaf 1889 sloot een ringmuur het pastoriecomplex helemaal af (fig. 2).[24]

In de zondagsschool kregen jongeren (de jongens na de hoogmis, de meisjes na de vespers) vanaf hun vormsel tot aan hun huwelijk les in vraagstukken, ontleding, dictee en zang en voerden ze éénmaal per jaar een blijspel op. Een jaarlijkse toelage van baron Alphonse de Blondel de Beauregard de Viane zorgde er mee voor dat deze opleiding kon opgestart worden.

Dat het eigendomsrecht van de zondagsschool een twistpunt was, bleek uit een incident op 29 februari 1880, in volle (eerste) schoolstrijd. Bijgestaan door 4 gendarmes en de smid van Moerbeke liet de burgemeester, in casu ... baron Alphonse de Blondel, na de hoogmis de deur van de zondagsschool openbreken. Hiermee dacht hij de (liberale) wet Van Humbeeck uit 1879 (ten gunste van het niet-confessioneel lager

23 *Liber memorialis* (PAV 524).
24 A.-M. VANDEN HERREWEGEN e.a., *Viane* ..., 37.

onderwijs) te laten toepassen! Na deze dramatische gebeurtenis spande pastoor Alphonse Van Damme (1872-1882) een proces in tegen de burgemeester en won het op grond van zijn eigendomsrecht.[25] Dat het sindsdien nooit meer goed kwam tussen de baron en de pastoor, spreekt vanzelf.

Afbraak en nieuwbouw

Na de bouw van de jongste, derde, pastorie (1967-1970) werd de tweede (uit 1779) volledig afgebroken, op één detail na: het toegangspoortje naar de tuin, met het monogram *IHS*, dat naar de Griekse naam voor Jezus verwijst (fig. 3).[26] Een groot deel van het afbraakmateriaal van de pastorie, inclusief de muurankers, werd hergebruikt bij de bouw van een landhuis in Herne (Breemstraat 54) (fig. 4).

Het idee om een nieuwe, derde pastorie te bouwen dateert van 1961. Op vraag van pastoor Hilaire Eeckhout (1957-1961) kwamen eerst het gemeentebestuur en daarna de technische dienst van de Provincie zich van de toestand vergewissen. Een vergelijkende studie van architect Cassiman uit Ninove toonde aan dat nieuwbouw te verkiezen was boven herstellingswerken. Op 14.12.1961 besliste de gemeenteraad unaniem om een nieuwe pastorie te laten bouwen. Het zou nog 10 jaar – en 2 pastoors – duren eer de bouwwerken voltooid waren. Vooraleer de eerste spadesteek gegeven was, had de nieuwe pastoor, Aimé De Henau (1962-1967), geregeld zijn ongenoegen geventileerd. Een vertragende factor was zeker zijn bijkomende vraag om de nieuwe pastorie zodanig in te planten dat hij tijdens de werken in de oude kon blijven wonen en om in de plannen van de pastorie ook centrale verwarming te voorzien.[27] In privénotities was de pastoor niet mals voor architect Adam Verschaffel, die meer tijd besteedde aan een groter dossier (nl. de bouw van een nieuw hospitaal in Geraardsbergen); zelf had hij zijn voorkeur uitgedrukt voor architect Cassiman maar raadslid dr. R. De Ro had bij het gemeentebestuur voor architect Verschaffel gepleit *"omwille van een zekere erkentelijkheid die Dr De Ro wilde betuigen tegenover architect Verschaffel voor een geval te Moerbeke, ten gunste van Dr De Ro opgelost."*[28]

25 *Liber memorialis* (PAV 524).
26 Meer over de verschillende interpretaties van dit monogram b.v. op http://www.katholieknederland.nl/abc/detail_objectID1653.html.
27 *"Indien 't om mijn eigen persoon ging, zou ik hierom niet verzoeken. Ik ben immers zoals iedereen een sterfelijk mens, maar mijn opvolgers die in de loop der jaren talrijk kunnen worden, en de parochianen die in de vele volgende jaren voor aangelegenheden de pastorij komen bezoeken, zullen hiervan méér genieten dan ik zelf."* (Brief van de pastoor aan de gemeenteraadsleden, dd. 19.07.1965, PAV 103).
28 Verslag van een *Telefonisch gesprek met de heer burgemeester De Padt over de nieuwe pastorij, op donderdag 30 spet. 1965, te 10 u. 's voormiddags* (PAV 103).

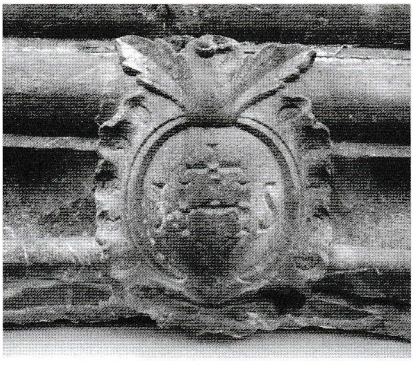

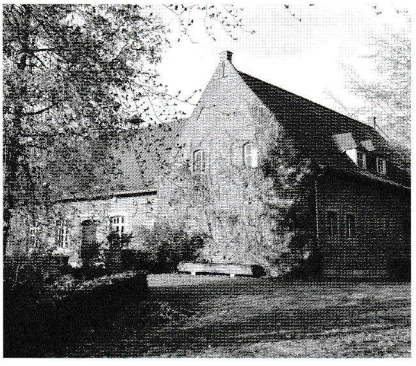

Fig. 3. Links: Fronton van het tuinpoortje met het IHS-monogram. (foto L. De Cock)

Fig. 4. Rechts: De woning in de Breemstraat 54 te Herne, opgetrokken met materiaal van de in 1971 afgebroken, tweede pastorie. Rechts van de voordeur bemerkt men de laatste twee muurankers die het bouwjaar van de pastorie (1779) vormen. (foto L. De Cock)

Irritatie

Intussen ging het van kwaad naar erger met het oude pastoriegebouw: in een brief aan het gemeentebestuur bekloeg de pastoor zich erover *"dat een plafond van een kamer in de pastorij gedeeltelijk is ingestort en dat het plafond van een andere kamer 't zelfde lot dreigt te ondergaan, en verder dat stenen van de voorgevel beneden ploffen."*[29] Om de afhandeling van het dossier te bespoedigen deed de pastoor een beroep op een klasgenoot, E.H. Albert Callant, *"die vele relaties heeft in verschillende ministeries"*[30] en stuurde hij van zijn brieven aan het gemeentebestuur ook telkens een kopie naar alle gemeenteraadsleden. Op 26.10.1965 reageerde burgemeester Maurice De Padt aan pastoor De Henau met een omstandige brief waarin hij alle fases vanaf het gemeenteraadsbesluit van 26.11.1961 oplijstte en, duidelijk geïrriteerd, besloot dat de pastoor wel zal *"moeten toegeven dat het gemeentebestuur, onder mijn leiding, niet nalatig is gebleven en het dossier van de pastorie tenminste evenzeer werd behartigd als de 'andere gemeentelijke zaken'. (...) Verder vind ik het weinig passend dat U het nodig acht, en dit vanaf de jongste gemeenteraadsverkiezingen, telkens een doorslag van uw brieven te moeten sturen aan al de gemeenteraadsleden."*[31] De brief was niet alleen ondertekend door hemzelf maar ook door de schepenen (Frans Pevenage en Frans Vanderputten) en de gemeenteraadsleden van de

29 Brief van 25.10.1965 (PAV 103).
30 *Stand van de bouw der nieuwe pastorij, op maandag 29 maart 1965* (PAV 103).
31 Brief van 26.10.1965 (PAV 103).

Fig. 5. De in 1970-1971 gebouwde, derde pastorie. Links de gedenkplaat en het tuinpoortje met het IHS-monogram. (foto L. De Cock)

meerderheid (Edgard Monier, André Marchand en Maurice Pevenage), wat wijst op het belang dat de burgemeester aan dit document hechtte.

Pas toen pastoor De Henau in 1967 in Kerksken benoemd werd en in Viane door pastoor Gaston De Wolf opgevolgd, geraakte het bouwdossier in de eindfase (fig. 5). Net vóór het vertrek van De Henau leek er nog even een kink in de kabel te zullen komen: op de gemeenteraad van 23.04.1967 stemde de meerderheid, op vraag van de CVP-oppositie, in om de definitieve plannen van de pastorie goed te keuren op voorwaarde dat het gebouw van de zondagsschool, die het zicht zou belemmeren, zou afgebroken worden. Iedereen was het daarmee eens maar toen de CVP hiervoor een *"billijke"* vergoeding vroeg omdat katholieke verenigingen het lokaal gebruikten, stelde de burgemeester de vraag of de gemeente niet de eigenaar was[32] ... en hiermee werd een oude discussie uit 1880 (zie hoger) weer opgerakeld! Het college van burgemeester en schepenen vroeg de provinciegouverneur om opheldering in deze zaak. Deze gaf op 7 juni 1967 een diplomatisch antwoord: hij verklaarde zich ter zake onbevoegd en raadde het gemeentebestuur aan *"een bekwaam raadsman [te] consulteren"*.[33] In verdere verslagen van de gemeenteraad en van het schepencollege is van deze discussie geen spoor meer te vinden. Wel is er nog een vage verwijzing naar dit incident in de cor-

32 *Mijn laatste woord over de pastorij* (PAV 103): dit is een soort memo van pastoor De Henau aan zijn opvolger.
33 Brief van 06.06.1967 (kopie) (PAV 103).

Fig. 6. Gedenksteen voor de bouw van de derde pastorie. (foto L. De Cock)

respondentie tussen vicaris-generaal G. De Keersmaeker en pastoor De Wolf: deze laatste schreef dat de verenigingen voortaan vergaderden in *"het patronaat* [d.i. de parochiezaal, Beverstraat 2] *dat op dit ogenblik een leegstaand gebouw is."*[34]

34 Antwoord van 2.8.1968 (doorslag) op een brief van 30.7.1968 (PAV 103).

Het nieuw inplantingsplan, met de installatie van een centrale verwarming, werd op 4 juni 1968 door de gemeenteraad goedgekeurd.[35] Zes maand later kreeg aannemer Vanderstockt uit Geraardsbergen de werken toegewezen (1 861 707 frank).[36] Na toezegging van de staatstoelage konden de werken eindelijk, op 13 april 1970, starten. Op 26.9.1970 kreeg de firma Thienpont uit Galmaarden de installatie van de centrale verwarming toegewezen (204 600 frank)[37] en het schepencollege keurde de oplevering van de werken op 8 mei 1971 goed.

Eindfase

Lang heeft pastoor De Wolf van zijn nieuwe woonst niet genoten: op 15 juli 1971 werd hij tot pastoor te Belzele (Evergem) benoemd. Zijn opvolgers, Laurent Coessens (1971-1986) en Roger Ghijsels (1986-1994), waren de eerste en meteen ook de laatste twee die er als pastoor verbleven: in 1994 werd Antoon Clarijs pastoor van Viane én Moerbeke en hij moest zijn intrek nemen in de pastorie van Moerbeke. De stad verhuurde de pastorie van Viane van 1998 tot 2009 aan het OCMW, dat er een gezin Somalische vluchtelingen in onderbracht.[38] De pastoor behield wel één ruimte links van de voordeur als bureau, waarin o.a. het parochiaal archief bewaard bleef. Toen het onbewoond gebouw in de winter van 2010 door een lek in de waterleiding ernstige schade opliep, bleven de archiefkasten gelukkig gespaard. Het kerkbestuur oordeelde het niettemin veiliger om het archief naar de pastorie van Moerbeke over te brengen.[39] Hiermee verloor de (derde) pastorie definitief haar functie.

De gedenksteen, die op de tuinmuur geplaatst was (fig. 6), zou in het nieuwe complex van assistentiewoningen, *De Pastorij*, geïntegreerd worden. Samen met de naam van het complex blijft zo een stukje lokale geschiedenis bewaard.

Louis De Cock
Renskouter 8
9500 Viane
decock1951@gmail.com

35 SAG. *Viane. Verslagen van de gemeenteraad.* 4.6.1968.
36 SAG. *Viane. Verslagen van het schepencollege.* 6.12.1969.
37 SAG. *Viane. Verslagen van het schepencollege.* 26.9.1970.
38 Correspondentie tussen het stadsbestuur en pastoor Clarijs (PAV 104).
39 *Verslagen van de kerkraad.* 17.2.2010 (PAV 9).

AANMERKINGEN BIJ DE UITGAVE VAN KAARTEN VAN DE ABDIJ VAN NINOVE (1616-1781)

Dirk VAN DE PERRE
Georges VANDE WINKEL

Medio 2016 publiceerde de Provincie Oost-Vlaanderen het boek *Kaarten van de abdij van Ninove (1616-1781)* van de hand van dr. Jaak Ockeley.[1] Een zonder meer luxueuze uitgave: 34 x 24 cm, 278 p., alles in kleur geïllustreerd met vaak paginagrote afbeeldingen en 28 niet-gepagineerde uitslaande kaartbladen. Afgezien van een overzicht van de abdijgeschiedenis en van de ontwikkeling van het kloosterdomein, elementen die wij hier onbesproken laten, valt deze publicatie uiteen in drie delen. Vooreerst komt het relaas van de kartering van het abdijdomein met als hoofdmoot een 'kritische evaluatie van de kaarten'. Daarna volgt een fotografische uitgave van de legger van landmeter Joos/Judocus De Deken jr. uit 1744-1753 (Mechelen. Archief Aarstbisdom, *Abdij Ninove*, nr. 14). Het sluitstuk wordt gevormd door de fotografische reproductie van alle 101 kaarten, eerst die op een enkelvoudige pagina, dan die op een uitslaande pagina.

Meteen raken wij een pijnpunt in deze publicatie. De structuur van *Kaarten van de abdij van Ninove* is verwarrend omdat de 'link' tussen de drie hoofdbestanddelen volledig ontbreekt, wat verklaart waarom deze publicatie op een zo uiteenlopende manier wordt ontvangen. De toevallige gebruiker is gecharmeerd door de uitgave, maar de wetenschappelijke gebruiker, c.q. onderzoeker vindt er nauwelijks zijn weg in. In het eerste gedeelte, de kritische evaluatie van het kaartmateriaal, worden de kaarten besproken per bewaarplaats (Rijksarchief Gent; Archief van het Aartsbisdom Mechelen-Brussel; Archief Abdij van 't Park Leuven) en binnen die ordening in chronologische volgorde. Een keuze die perfect te verdedigen is, want dit werk – en dat zal de grote verdienste ervan blijven – doet voor het eerst een poging om alle cartografisch materiaal, afkomstig van de abdij Ninove, in een overzicht samen te brengen. Alleen hanteert men bij de fotografische reproducties van dat materiaal een totaal andere ordening, niet volgens bewaarplaats,

1 OCKELEY Jaak, *Kaarten van de abdij van Ninove (1616-1781)*, Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 2016, 278 p. + 28 uitplooiende kaartbladen.

niet chronologisch, maar gebaseerd op de reeds vermelde legger van De Deken. De auteur van *Kaarten van de abdij van Ninove* neemt de volgorde in deze legger als maatstaf voor de ordening van zijn fotografische kaartreproducties wat uiteraard problematisch is. Elke landmeter, Philips de Dyn in de 17de eeuw en Joos de Deken in de 18de, ging bij de indeling van zijn kaarten uit van een pragmatische redenering. Bij het uittekenen van het abdijbezit moesten de landmeters zich niet laten beperken door stads-, dorps- of parochiegrenzen. Het ging tenslotte niet om (gemeentelijke of heerlijke) landboeken, maar om een kartering van het privébezit van een persoon of instelling, in dit geval een abdij. Elke landmeter koos evident 'zijn' oplossing en het is dan ook onbegonnen werk om het karteerwerk van bijna twee eeuwen te willen ordenen volgens de keuze van Joos De Deken.

Een direct gevolg van een en ander is dat er op geen enkele wijze een link wordt gelegd tussen de inventaris van de kaarten in de kritische evaluatie enerzijds en de 101 kaartreproducties anderzijds, ook niet via de legger van De Deken. De lezer moet het zelf maar uitzoeken. De ervaring leert dat alleen al het zelf opstellen van een bruikbare concordantietabel tussen inventaris en kaartmateriaal enige uren vergt en een zekere kennis veronderstelt van het abdijarchief en de betrokken regio's. De index op plaats-, persoons- en zaaknamen zou hier kunnen ter hulp komen, maar daar stelt zich dan weer een ander probleem. Blijkbaar heeft men na het opstellen van deze index nog gesleuteld aan de volgorde van de kaarten, waarbij men naliet de index een update te geven. Wat resulteert in talloze foutieve verwijzingen en een in de praktijk onbruikbare index.

Een ontmanteld 17de-eeuws kaartboek

Deze vormelijke fouten en mankementen zijn hinderlijk en storend, maar zouden op zich niet mogen afdoen aan de wetenschappelijke waarde van deze uitgave. Het is dan ook jammer dat er zelfs inhoudelijk een en ander fout is gelopen. Het uitgangspunt van deze publicatie, namelijk dat er nooit een kaartboek van de Ninoofse abdij is geweest,

is fundamenteel verkeerd.[2] Het bestaan van een kaartboek van de Ninoofse abdij staat als een paal boven water. Bij de voorbereidingen van de abdijtentoonstellingen van 1985 en 1989 in Ninove consulteerden wij meermaals het kaartboek van Philips de Dyn uit 1644/1645.[3] Anderzijds stellen wij vast dat Eddy Put en Catharina Peersman bij de opmaak van een nieuwe archiefinventaris in 2008 ook schrijven dat er voor Ninove geen echt kaartboek voorhanden is.[4] Hoe valt dit alles te rijmen?

In het 'Centraal dossier 2617' van het fonds Abdij Ninove in het Rijksarchief te Gent is het oudste document een *Inventaire des sommiers, registres, titres, papiers etc. etc. provenant de l'abbaye de St. Corneil et St. Cyprien à Ninove (...)* uit 1812. Onder het nummer 19 figureert daar *Un Registre relié en bois comprenant les plans figuratifs des propriétés de l'abbaye*. Wanneer in 1841 een eerste inventaris van het abdijarchief wordt opgemaakt volgt daarin als nr. 60: *Declaratie van de goedingen competerende d'abdije liggende onder Ninove, Heerlinckhove, Oultre en Denderhouthem gemeten in 1644 en 1645 door P. de Deyn (Grand registre avec magnifiques cartes figuratives en parchemin)*. Een eerste Nederlandstalige inventaris (derde kwart 20ste eeuw?) geeft als detail "met wapens van [abt] Chrétien Roelof" en specifieert dat het om 1 register gaat. In de nieuwe archiefinventaris van 2008 geen spoor meer van dit nr. 60, tenzij dan in de omnummeringstabel van de oude naar de nieuwe inventaris. Daar wordt van nr. 60 verwezen naar 24 nummers, verspreid over de hele inventaris tussen de nrs. 124 en 823. Even vooruitlopend op een en ander kunnen wij alvast stellen

2 ID., *o.c.*, p. 7-8: "Waar voor meerdere abdijen (...) een "Caertboeck" bewaard bleef (...) was dat in Ninove niet het geval. (...) Ligt daar de reden waarom er voor de norbertijnenabdij van Ninove geen mooi in leer ingebonden kaartboek werd samengesteld?" Op de website van de provincie Oost-Vlaanderen heeft men het tot op heden over "Die historische 'lacune' (...) nu ingevuld door Jaak Ockeley, doctor in de geschiedenis, die de domeinkaarten uit de verschillende archiefdepots verzamelde en die koppelde aan de bijbehorende legger." (http://www.oost-vlaanderen.be/public/cultuur_vrijetijd/cultuur/erfgoed_monumenten/nieuw_boekenplank/kaarten_adbij_ninove/; laatst geconsulteerd op 25.01.2017)-

3 Datering van het eerste deel van de legger. Voor verwijzingen naar het kaartboek, zie VANDE WINKEL Georges (red.); LUYPAERTS Gilberte; STEYAERT Rozemie; VAN DER SPEETEN Jozef; VAN ISTERDAEL Herman, *De premonstratenzer abdij van Ninove (1137-1796)*, Ninove, Werkgroep Abdij Ninove, 1985, p. 27 geeft als illustratie 14 het titelblad van het kaartboek. Een afbeelding van het 'Ruijsbroeckbosch' en het 'Hof te Ruijsbroeck' uit het kaartboek in VANDE WINKEL Georges (red.), *De abdij van Sint-Cornelius en Sint-Cyprianus. 700 jaar premonstratenzerleven te Ninove : catalogus van de tentoonstelling Ninove 1-23 april 1989*, Ninove, Werkgroep Abdij Ninove, 1989, p. 88.

4 PUT Eddy; PEERSMAN Catharina, *Inventaris van het archief van de Sint-Cornelius- en Sint-Cyprianusabdij te Ninove (met inbegrip van archieven van het leenhof ten Berge in Woubrechtegem en de laathoven van de abdij in Ninove en Kattem) 1092-1796 (1812)*, (*Rijksarchief te Beveren : inventarissen*, 161), Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2008, p. 20.

dat de nrs. 124-132 inderdaad verband houden met het 'verdwenen' kaartboek van Ninove, dat de nrs. 550, 782 en 819 wel van de de hand van Philips de Dyn zijn, maar los staan van het kaartboek, terwijl de andere nummers 18de-eeuws zijn en geen enkel verband hebben met een eventueel kaartboek.

Gelukkig kunnen wij terugvallen op ons onderzoekdossier uit de jaren 1980. Wij citeren: "Op voorplat ovale goudstempel Christianus Roelofs, op achterplat id[em] van abdij". Volgt een overzicht van het kaartmateriaal (met opgave van de foliëring), met tussenin wat uittreksels uit de legger, schetsen van de kerkgebouwen zoals ze op de kaarten voorkomen, schematische weergave van een paar kaarten. Kortom voldoende materiaal om de kaarten te kunnen identificeren. Over het uiterlijk van het boek noteerden wij weinig, maar voor onze geest staat een foliant (de legger heeft als afmetingen 43 cm hoog en 28 breed), zo een 10 à 15 cm dik, (eiken?)houten platten bekleed met wit perkament waarop de reeds vermelde wapenschilden van abt Roelofs en de abdij. De kaarten waren ingevoegd en vastgemaakt op de juiste plaats in de legger en geplooid naar het formaat van de legger. Het bestaan van dit kaartboek met als opdrachtgever abt Roelofs wordt bevestigd door een nota op de achterzijde van de goederenkaart van Aaigem uit 1662: *Caerten figuratiff van diversche goederen onser Abdije geleghen op diversche prochien, waer van breeder bescheet gevonden kan worden inden grooten Caertboeck, mitsgaders in noch andere Caerten hier van gemaeckt.*[5] Een schril contrast met wat men nu in het Rijksarchief te Gent kan aanvragen: een reeks losse kaarten uit hun verband gelicht en de legger, gebonden in een banale band van rood linnen. Op basis van onze notities uit de jaren 1980 en na onderzoek van alle materialen van Philips de Dyn uit het Gentse Rijksarchief komen wij tot volgende reconstructie van het Ninoofse kaartboek.

5 RAG, AbdN, nr. 125. OCKELEY, *o.c.*, p. 52 en krtnr. 54 dateert deze kaart verkeerdelijk in 1660, hoewel tot driemaal toe de datum 1662 aanwezig is. De nota is opgemaakt in een schrift, contemporain aan dat op de kaart. Ze geeft aan dat met de dood van Roelofs (1657) zijn kaartboek al voltooid is en zijn opvolger Johannes De Neve het nodig vindt om nog een aantal losse kaarten te laten bijmaken. De nota lijkt te verwijzen naar de kaarten die in 1662 door Philips de Dyn gemaakt zijn en die naast het kaartboek als een eigen corpus bewaard werden. Er zijn daarvan nog negen kaarten overgebleven (OCKELEY, *o.c.*, krtnrs. 14, 15, 16, 54, 55, 56, 57, 58, 68). Deze kaart van Aaigem werd in 2014 ten onrechte bij de oorspronkelijke kaarten van het kaartboek gevoegd (zie volgende noot).

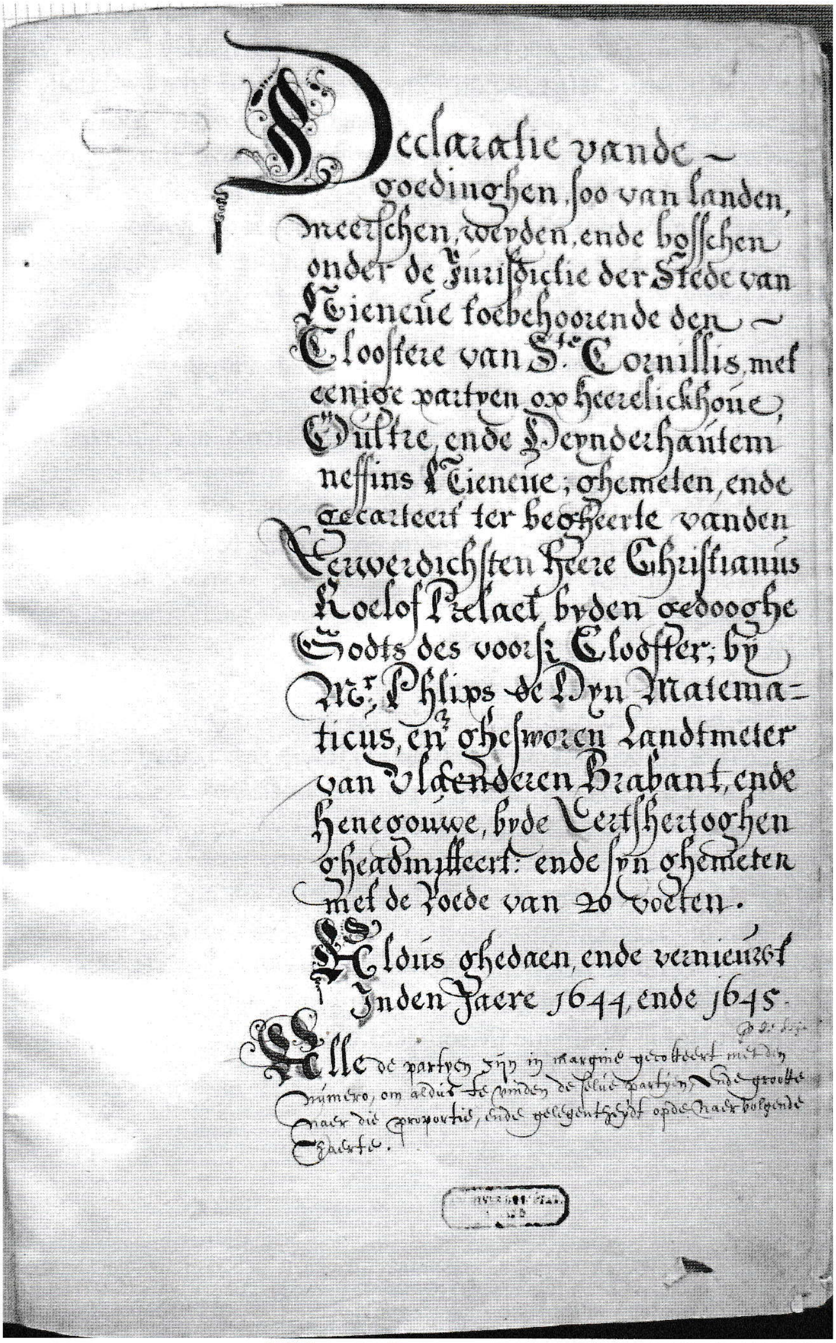
Declaratie vande
goedinghen, soo van landen,
meerschen, weyden, ende bosschen
onder de Jurisdictie der Stede van
Tieneue toebehoorende den
Clooster van Ste. Cornillis, met
eenige partyen op heerelickhede
Oultre, ende Deynderhautem
neffens Tieneue; ghemeten, ende
gecarteert ter begheerte vanden
Eerwerdichsten Heere Christianus
Roelof Prelaet byden gedooghe
Godts des voorsz Clooster; by
Mr. Philips de Dyn Matema-
ticus, en gheswooren Landtmeter
van Vlaenderen Brabant, ende
Henegouwe, byde Eertshertoghen
gheadmitteert: ende syn ghemeten
met de Roede van 20 voeten.
Aldus ghedaen, ende vernieuwt
Inden Jaere 1644, ende 1645.
Alle de partyen zyn in margine gecotteert met den
numero, om aldus te vinden de selve partyen ende grootte
naer die proportie, ende gelegentheydt opde naer volgende
Charte.

Titelblad kaartboek De Dyn. (Rijksarchief Gent. Abdij Ninove, nr.124; Foto Georges Vande Winkel)

Legger voor Ninove, Herlinkhove, Outer, Denderhoutem, Iddergem, Okegem (1644-1645).
GENT. RIJKSARCHIEF, Abdij Ninove [verder als RAG, AbdN], nr. 124, fol. 3-18.

Kaart Ninove, Outer, Denderhoutem, Herlinkhove, Impegem (Liedekerke), Iddergem, Okegem.
RAG, AbdN, nr. 125.[6]
Ockeley, p. 51, krtnr. 4.

Legger voor Pamel (ook 1644-1645?).
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 22-29.

Kaart Pamel (1643).
RAG, AbdN, nr. 126.
Ockeley, p. 51, krtnr. 5.

Legger voor Borchtlombeek, Strijtem en Kattem (1641).
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 34-47.

Kaart Borchtlombeek, Strijtem en Kattem.
RAG, AbdN, nr. 127.
Ockeley, p. 50, krtnr. 7.

Legger voor Hof Schalkem (Meerbeke) (1646).
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 50-53.

Kaart Hof te Schalkem (Meerbeke).
RAG, AbdN, nr. 128.
Ockeley, p. 51, krtnr. 9.

Legger voor Hof te Wolfputte (Meerbeke) (1646).
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 57-59.

Kaart Hof te Wolfputte (Meerbeke).
RAG, AbdN, nr. 129.
Ockeley, p. 51, krtnr. 10.

6 In het najaar van 2014 werden aan dit nummer zonder enige kennis van zaken twee kaarten toegevoegd, die met de oorspronkelijke kaart nr. 125 en met het kaartboek niets te maken hebben (OCKELEY, *o.c.*, p. 51 en 52, krtnrs. 1, 4 en 54). Het gaat om twee kaarten van De Dyn (Aaigem 1662; abdijbeluik 1650), die zich voordien in het Ninoofse parochiearchief bevonden (Geert, Julien en Marc VAN BOCKSTAELE, *Inventaris van de kerkarchieven van Ninove II*, Zottegem, 2013, p. 31, nr. 1 en D. VAN DE PERRE, *Tekening van Philips De Deyn van abdijbeluik Ninove (1650) terug van weggeweest*, in *Het Land van Aalst*, 68, 2016, p. 63-72).

Legger voor Hof Herbecq (Saintes) (z.d.).
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 62-66.
Kaart Hof te Herbecq (Saintes) (1641).
RAG, AbdN, nr. 132.
Ockeley, p. 51, krtnr. 11.

Legger voor Hof te Roeselaar en andere gronden in Sint-Antelinks (z.d.).
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 70-82:
Geen kaart.

Legger voor Hof ten Berge en andere gronden in Woubrechtegem (z.d.)
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 83-87.
Geen kaart.

Legger voor Hof te Boechoute (Velzeke en Dikkelvenne) (1654).
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 94-96.
Kaart Hof te Boechoute (Velzeke en Dikkelvenne) (1644, gecorrigeerd in 1654).
RAG, AbdN, nr. 130.
Ockeley, p. 51, krtnr. 12.

Legger voor Hof ter Loots en andere gronden in Appelterre (z.d.)
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 101-104.
Kaart Hof ter Loots en andere gronden in Appelterre (1649).
RAG, AbdN, nr. 131.
Ockeley, p. 52, krtnr. 13.[7]

Legger voor Voorde (z.d.).
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 106-107.
Geen kaart.

Legger voor Denderwindeke (z.d.).
RAG, AbdN, nr. 124, fol. 112.
Geen kaart.

7 OCKELEY, *o.c.*, p. 52 geeft aan: "Niet gedateerd [ca. 1662]". Hij verwart voor de datering deze kaart met een andere kaart van Appelterre (p. 51, krtnr. 14), die inderdaad niet gedateerd is, maar die hij wel dateert in 1649.

Tot slot

Nog twee opmerkingen. In de omnummeringstabel van de oude inventarissen naar de nieuwe van 2008 worden nog dertien nummers vermeld bij het oude nummer 60. Deze hebben evenwel geen relatie met het kaartboek. Het zijn ofwel kaarten van De Dyn uit een andere periode (ca. 1662) of 18de-eeuwse stukken. Verder zijn in de veelheid van kaarten uit het Ninoofse abdijarchief de kaarten, afkomstig uit het kaartboek, gemakkelijk te herkennen aan het feit dat zij nooit gesigneerd zijn, en aan het wapenschild van abt-opdrachtgever Roelofs dat op alle kaarten (en alleen op deze) prijkt. Wel merkwaardig dat de auteur Jaak Ockeley in zijn kritische beschrijving van de kaarten bijna nooit melding maakt van de aanwezigheid van wapenschilden, toch een belangrijke aanduiding van de abt-opdrachtgever en een middel tot datering.[8]

Rest nog de vraag onder welke omstandigheden deze 'restauratie' van het Ninoofse kaartboek heeft plaatsgevonden. Het vinden van een antwoord op deze vraag leek ons al direct niet zo evident. De odyssee van het Ninoofse abdijarchief in de laatste halve eeuw oogt dan ook indrukwekkend. We konden het aanvankelijk in het Rijksarchief te Gent consulteerden, vervolgens te Ronse. Daarna ging het over Gent richting Beveren-Waas om uiteindelijk terug te keren naar Gent, maar voor inventarisatie werd het tussendoor even naar Leuven gebracht. Om een lang verhaal kort te maken: wij hebben tot op heden niet kunnen achterhalen waar, waarom, op wiens initiatief, door wie het kaartboek van Ninove werd ontmanteld. Evenmin konden wij achterhalen of en zo ja waar de prachtige boekband is bewaard. Blijkbaar bestaat er ook geen dossier die deze desastreuze ingreep had kunnen documenteren. Voor eind vorige eeuw, want over die periode hebben wij het, een onbegrijpelijke situatie. Mochten naar aanleiding van deze bijdrage toch nog nieuwe elementen naar boven komen, dan slikken wij graag onze kritiek in, maar vandaag heeft onze speurtocht tot niets geleid.

Georges Vande Winkel,
Heirebaan 107, 9400 Ninove-Denderwindeke

Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23, 9401 Pollare

8 Betere kennis van de wapenschilden zou de auteur voor een aantal pijnlijke fouten behoed hebben. Zo schrijft hij het kaartboek van Renissart gedateerd 1740 / 1753 met het wapenschild van abt Vander Haeghen (krtnr. 40) toe aan abt David (1615-1636) (OCKELEY, *o.c.*, p. 68) en dateert hij het manuaal met 8 kaarten van Balegem en omgeving (krtnrs. 69 tot 76) met het wapenschild van abt Vander Haeghen (1712-1754) dat onderaan duidelijk gedateerd is met het jaartal 1735, in 1775 en aanziet hij Jan Baptist van der Heyden, geboren in 1751, als de cartograaf (OCKELEY, *o.c.* p. 48, 56 en 186).

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK AAN DE OUDE KAAISTRAAT IN NINOVE

Peter VAN DEN HOVE
Werner WOUTERS

Waar de Oude Kaaistraat in Ninove uitgeeft op de Graanmarkt werden op het einde van de jaren '90 van vorige eeuw ingrijpende werken uitgevoerd die er het uitzicht sterk hebben gewijzigd. Op de hoek van de straat en de markt werden een aantal eenvoudige arbeiderswoningen gesloopt, enerzijds voor het uitvoeren van collectorwerken en anderzijds om plaats te maken voor de bouw van sociale woningen.

Het gesloopte huizenblok en de achterliggende tuintjes werden er oorspronkelijk begrensd door de Graanmarkt in het noorden, door de Oude Kaaistraat in het westen en door het Twijnderswegje in het zuiden.[1] Enkele maanden vóór de aanvang van deze sloopwerken was op de hoek van het Twijnderswegje en de Oude Kaaistraat ook reeds een maalderij, de zogenaamde 'molen Demets', om dezelfde reden tegen de vlakte gegaan (figuur 1).[2]

Het terrein op de hoek van de Oude Kaai en de Graanmarkt situeert zich onmiddellijk ten westen van de Beverbeek en ten noorden van een oude Denderarm.[3] De geplande graaf- en sloopwerken bevonden zich bijgevolg binnen een zone die mogelijk al in de Karolingische periode versterkt en bewoond was en die later deel gaat uitmaken van de

1 De naam Twijndersweg wordt nu gebruikt voor een iets meer noordoostelijk aangelegde weg die de verbinding maakt tussen de Nederwijkstraat, de Mallaardstraat, de Graanmarkt en het Clement Behnpleïn.

2 Deze watermolen, in 1921 omgevormd tot maalderij, was in oorsprong een olieslagmolen waarvan de oudste vermelding teruggaat tot in de 12de eeuw. Ondanks heel wat protest werden de molen en het molenhuis uiteindelijk toch gesloopt. Voorafgaand aan de sloop werd er in het molengebouw een beperkt archeologisch noodonderzoek uitgevoerd: P. VAN DEN HOVE, *Noodonderzoek in de oude watermolen 'De Mets' te Ninove*, *Archaeologia Mediaevalis*, 23, 2000, p. 71-72.

3 Volgens het Van Deventerplan (1565) waaiert de Dender ter hoogte van Ninove uit in 5 armen. De hoek van de Oude Kaai en de Graanmarkt bevindt zich ten noorden van de meest noordelijke Denderarm, een Denderarm die al op het einde van de 16de of de eerste helft van de 17de eeuw volledig verdwenen moet zijn geweest, getuige de latere cartografische documenten. Zie hiervoor o.a.: D. VAN DE PERRE, *De stedenbouwkundige ontwikkeling van Aalst, Ninove en Geraardsbergen tot 1500. Een vergelijkende studie*, - *Het Land van Aalst*, 63, 2011, p. 57-59.

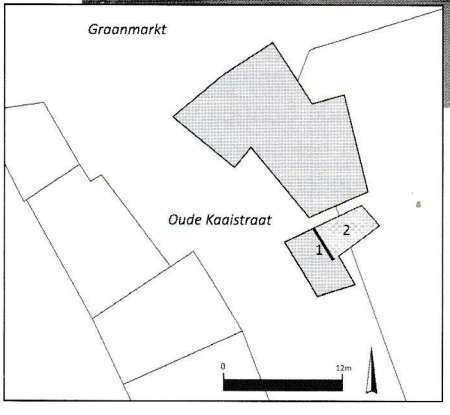

Figuur 1: gezicht vanuit het zuiden op de Oude Kaaistraat in 1997. Centraal de molen Demets, verderop een huis uit het ancien régime met hoog dak en op het uiteinde van de straat de 19de-eeuwse arbeiderswoningen. Tussen de molen en de achterliggende huizen in sluit het Twijnderswegje aan op de Oude Kaaistraat (foto P. Van den Hove).

Figuur 2: situering van het archeologisch onderzoek op de hoek van de Oude Kaaistraat en de Graanmarkt met (1) de beschoeide wand en (2) de grachtvulling.

eerste stedelijke bewoningskern van Ninove.[4] Gezien het belang van deze zone en de omvangrijke graafwerken die een nieuwbouw met zich mee zouden brengen werd door het toenmalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) bij de stad Ninove aangedrongen om voldoende tijd en middelen vrij te maken voor een archeologisch onderzoek. Uiteindelijk werd de stad bereid gevonden om een graafmachine en enkele arbeiders ter beschikking te stellen en voerde het IAP van 4 mei tot 30 juni 1999 met eigen middelen een beperkte archeologisch prospectie uit, gevolgd door een tweede kortere campagne in februari 2000. Dit vooronderzoek had als doel het controleren van de stratigrafie van het terrein en de eventuele bewaringstoestand van het archeologisch

4 G. VANDE WINKEL, *Over de oorsprong van de stad Ninove (tot ca. 1100). Een hypothese geherformuleerd*, - *Het Land van Aalst*, 48, 1996, p.210-216; H. VANGASSEN, *Geschiedenis van Ninove*, deel 1, Ninove, 1948, p. 59-61.

bodemarchief. Op die manier kon een inschatting gemaakt worden van de tijd en de middelen die nodig waren om het volledige terrein vlakdekkend archeologisch op te graven, voorafgaand aan een nieuwbouw.

Uiteindelijk werden de bouwplannen op deze plaats, in opdracht van Ninove Welzijn CV, nog niet gerealiseerd. De vrijgekomen ruimte werd opgehoogd en genivelleerd en is tot op vandaag heringericht als parking. Het opgravingsdossier en de bijhorende vondsten bevinden zich in het archief van het agentschap Onroerend Erfgoed (de opvolger van het IAP).[5] Een rapport van deze prospectie werd tot op heden niet gepubliceerd. Toch zijn enkele conclusies uit dit onderzoek niet onbelangrijk, zeker wanneer we die confronteren met de resultaten van het archeologisch onderzoek dat in 2009 door de archeologische dienst SOLVA op de Graanmarkt werd uitgevoerd. Bovendien zal de huidige parkingzone wellicht niet gespaard blijven van toekomstige bouw- of graafwerken en dringt een volwaardig archeologisch onderzoek op deze plaats zich nog steeds op.[6]

Archeologisch onderzoek

Op het terrein werden twee werkputten uitgezet (figuur 2). De grootste, meest noordelijke put had een oppervlakte van ca. 182 vierkante meter. Het oudste archeologisch spoor in deze werkput was een ophoging die op het einde van de 13de of in de vroege 14de eeuw moet gedateerd worden en aangebracht was op een schijnbaar natuurlijke venige laag. Deze laag werd afgedekt met meerdere steriele lemige ophogingslagen die geen dateerbaar materiaal opleverden. Daarboven bevond zich een puinlaag die, op basis van het aardewerk, op het einde van de 16de eeuw moet gedateerd worden en mogelijk in verband kan worden gebracht met vernielingen tijdens de godsdienstoorlogen. De oudste bewoning in deze werkput was een gebouw in baksteen uit de 17de eeuw, opgevolgd door een grotere nieuwbouw uit het einde van de 17de eeuw of begin 18de eeuw, die wellicht overeenkomt met het huis op de foto (figuur 1), onmiddellijk achter de Twijndersweg. Bebouwing in deze

5 Door een opeenvolging van hervormingen binnen de Vlaamse overheid en de verhuis van archieven zijn een deel van de technische foto's, de veldtekeningen en de spoorbeschrijving van de opgraving aan de Oude Kaai verdwenen. Wellicht zijn ze foutief geïnventariseerd. Voor dit artikel baseerden we ons op de topografische opmetingen van collega Johan Van Laecke en de persoonlijke foto's en notities van Peter Van den Hove. We behouden ons de mogelijkheid voor bij de herontdekking van het archeologisch archief hierover uitgebreider te publiceren.

6 Deze zone maakt deel uit van de zogenaamde OCMW-site en is momenteel onderwerp van een studie om het volledige gebied een nieuwe bestemming te geven (masterplan "Inghelantsite"). Dit zal wellicht gepaard gaan met heel wat bodemverstorende werkzaamheden. Zie hiervoor: www.so-lva.be/projecten.

Figuur 3: 14de-eeuwse beschoeiing van de Beverbeek ter hoogte van de Oude Kaaistraat (foto P. Van den Hove)

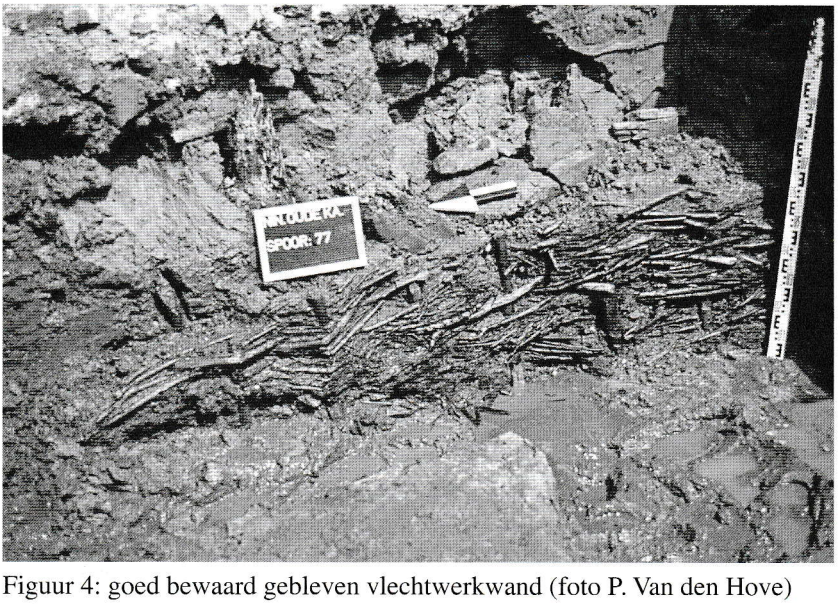

Figuur 4: goed bewaard gebleven vlechtwerkwand (foto P. Van den Hove)

zone, op de rechteroever van de Beverbeek, is al op te merken op het Van Deventerplan (1565). Op de kaart van Villaret (1745-1748) en de kaart van Ferraris is de rechteroever van de Beverbeek volledig ingenomen door woningen.

Een tweede meer zuidelijke werkput had een oppervlakte van ca. 46 vierkante meter. In deze werkput werd een gedempte, noord-zuid georiënteerde grachtstructuur aangesneden (figuur 2: 1 en 2). De gracht doorsneed dezelfde ophogingslaag die ook in werkput 1 werd aangetroffen en die rond 1300 moet gedateerd worden. Opmerkelijk was de stevige beschoeiing van de grachtwand (figuur 3) die over een lengte van ca. 4 meter was opgebouwd uit een tiental verticaal naast elkaar geplaatste planken en twee aangepunte ronde palen.[7] De beschoeiing werd afgedekt door een horizontaal liggende balk. Het meeste hout werd gedetermineerd als wilg (*Salix sp.*) of populier (*Populus sp.*).[8] Twee planken waren echter afkomstig van een eik (*Quercus sp.*). In tegenstelling tot het overige hout waren deze twee eiken planken verzorgd afgewerkt en vertoonden ze sporen van bewerking met beitels.

In de sterk gereduceerde grijze vulling van de beschoeide gracht konden twee opvullingspakketten herkend worden, van elkaar gescheiden door een dun bruin humusrijk laagje. In het opvullingspakket bevond zich een goed bewaard gebleven wand in vlechtwerk (figuur 4), wellicht een versteviging die samen hangt met een latere heruitgraving van dezelfde grachtstructuur, in meer oostelijke richting. Uit beide opvullingspaketten werd voldoende aardewerk en ander materiaal gerecupereerd voor een datering van deze context.[9]

Aardewerk

Het grijs aardewerk uit de onderste vulling is globaal in de eerste helft van de 15de eeuw te dateren (1400-1450) maar er komt ook een oudere, verweerde fractie scherfmateriaal voor, zoals enkele teilranden in grijs aardewerk en wat steengoedfragmenten die eerder in de volle 14de eeuw thuishoren. Rood aardewerk is nagenoeg afwezig.

De bovenste grachtvulling bevat naast enkele meer geprofileerde 15de-eeuwse teilranden in grijs aardewerk ook wat rood aardewerk:

7 Deze beschoeide gracht liep wellicht door in noordoostelijke richting, maar werd tijdens ons onderzoek in de noordelijke werkput niet aangesneden omdat het zuidelijk gedeelte van deze sleuf niet volledig kon worden verdiept.
8 Het onderscheid tussen beide is louter visueel erg moeilijk te maken. De determinatie van het hout gebeurde door Kristof Haneca.
9 Een beperkt assessment op het aardewerk werd uitgevoerd door collega Koen De Groote waarvoor dank.

een aantal goed herkenbare randen van grapen met een afgevlakte en naar buiten staande rand. Dit type rand komt voor in goed gedateerde contexten op de Hopmarkt in Aalst en werd ook aangetroffen in een context onder het stadhuis van Aalst.[10] De bodem van een kamerpot in rood aardewerk op een standring hoort eveneens in de 15de eeuw thuis. Tot het typisch herkenbare Siegburg steengoed behoren een eierdopbeker en een fragment van een drinkschaaltje. Scherfmateriaal met typische 16de-eeuwse kenmerken ontbreekt volledig. Globaal genomen kan het aardewerk uit de bovenste vulling van de gracht dan ook in de tweede helft van de 15de eeuw gedateerd worden (1450-1500). Omdat de twee opvullingspaketten duidelijk van elkaar gescheiden waren door een klein humusrijk laagje is het zeker dat het onderste vullingspakket ouder is en tot stand kwam in de eerste helft van de 15de eeuw. In de tweede helft van de 15de eeuw werd deze grachtstructuur dan volledig opgevuld, nadat de gracht nog een tijdje had open gelegen.

Overige vondsten

Enkele andere vondsten zijn afkomstig uit een 10 liter zeefstaal dat werd genomen op de bodem van de gracht. Uit dit zeefstaal werden talrijke kleine metalen speldjes gerecupereerd evenals enkele brokken sterk verbrande leem afkomstig van vakwerkbouw. Er werd ook één munt aangetroffen, geslagen onder Lodewijk van Nevers (1322-1346). Een insigne in tin stelt een "vulvafiguur" voor verkleed als pelgrim met een typische pelgrimshoed, staf en rozenkransketting (figuur 5). Middeleeuwse insignes met een als pelgrim verklede vagina worden veelvuldig teruggevonden in West-Europa. De functie van deze profane erotiserende insignes is moeilijk te achterhalen. Mogelijk waren ze satirisch bedoeld. Het type dat aan de Oude Kaai werd teruggevonden wordt algemeen gedateerd tussen het laatste kwart van de 14de en het eerste kwart van de 15de eeuw (1375-1425).[11] Een onafgewerkte mal, uitgesneden in groene leisteen, is mogelijk een gietmal voor zogenaamde pseudomunten of armenpenningen (figuur 6).[12] Tenslotte le-

10 Type A27, op de Hopmarkt in Aalst te dateren tussen 1450 en 1500 (publicatie van dit onderzoek is nog in voorbereiding) en onder het stadhuis van Aalst, te dateren 1550: K. DE GROOTE (e.a.), *De Valcke, de Slotele en de Lelye, burgerwoningen op de Grote Markt te Aalst: onderzoek naar de bewoners, analyse van een vroeg-16de-eeuwse beerputvulling en de evolutie tot stadhuis*, (*Archeologie in Vlaanderen*, VIII), 2001/2002, p. 319-321. Mededeling van collega Koen De Groote.

11 H. VAN BEUNINGEN, *Heilig en profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes*, (*Rotterdam Papers*, VIII), p. 258 en 264.

12 J.F.L. PELSDONK, *Pennincxkens van loode. Een onderzoek naar in Nederland gevonden loden muntachtige voorwerpen uit de middeleeuwen en de 16de eeuw*, Goudswaard, 2003.

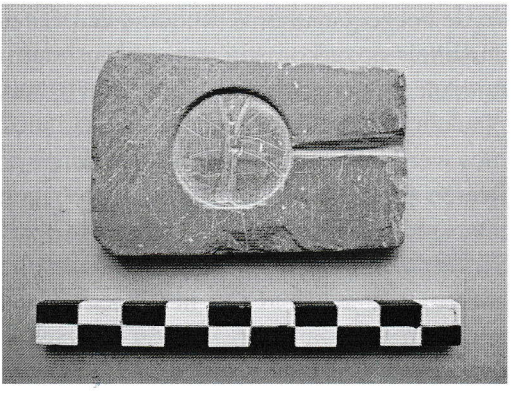

Figuur 5: laatmiddeleeuws insigne (foto P. Van den Hove)

Figuur 6: een onafgewerkte gietmal in leisteen. Het ontwerp van een kruisvormig motief is al zichtbaar (foto P. Van den Hove)

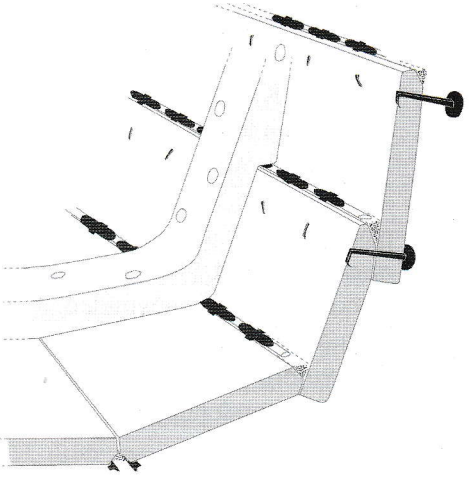

Figuur 7: laatmiddeleeuwse spijkers en sintels afkomstig van scheepshout (foto P. Van den Hove)

Figuur 8: In de middeleeuwen werden de naden tussen de planken van een vaartuig gedicht met mosbreeuwsel dat op zijn plaats werd gehouden door een houten latje, vastgezet met zogenaamde 'sintels'.
(overgenomen uit: Vlierman, 1996, p. 44)

verde het zeefstaal in verhouding een aanzienlijke hoeveelheid spijkers en sintels op, afkomstig van scheepshout (figuur 7). Om de naden van middeleeuwse vaartuigen waterdicht te maken werd de ruimte tussen de planken opgevuld met mos. Deze techniek noemt men *breeuwen*. Het mos werd in de naden gedrukt met dunne smalle latjes en vastgezet met ijzeren plaatjes. Deze plaatjes, *sintels* genaamd, hadden twee smalle uitstaande oren die aan weerszijden in het hout werden geslagen (figuur 8).[13] Er zijn verschillende sintelvormen bekend en gedateerd, dankzij archeologische vondsten in Nederland en Duitsland. Gepubliceerde vondsten van sintels in Vlaanderen zijn eerder zeldzaam.[14] De sintels die we aan de Oude Kaai aantroffen behoren tot een type D, dat rond 1250 algemeen in gebruik is tot het einde van de 14de eeuw.[15]

Interpretatie en discussie

Tijdens een archeologische prospectie aan de Oude Kaaistraat in 1999 werd de rand van een gracht aangesneden die in de 14de eeuw open lag en waterhoudend was. Op deze plaats, ten noordoosten van de watermolen, kan dit enkel de Beverbeek zijn geweest. Op de kadastrale kaart van Popp is nog duidelijk te zien hoe de loop van de Beverbeek, komende vanuit het noorden, een duidelijke knik maakt ter hoogte van de Oude Kaai om vervolgens weer af te buigen in westelijke richting en uit te monden in de Dender. De laatmiddeleeuwse linkeroever van de Beverbeek was op deze plaats zorgvuldig beschoeid met houten planken en palen, wellicht ook aangebracht in de 14de eeuw. Volgens Vangassen waren de oevers van de Beverbeek tot in de jaren 1420-30 nog niet gemetseld.[16] Van een oorspronkelijke natuurlijke oever werd geen spoor meer teruggevonden. Wellicht is voor de aanleg van deze beschoeiing deels hout hergebruikt afkomstig van scheepswrakken. Twee zorgvuldig afgewerkte planken in eikenhout en de vondst van spijkers en sintels onderaan de gracht/beek lijken een dergelijke recuperatie te

13 K. VLIERMAN, *'...Van zintelen, van zintelroeden ende mossen...'. Een breeuwmethode als hulpmiddel bij het dateren van scheepswrakken uit de Hanzetijd*, (Flevobericht 386), Lelystad, 1996.

14 In Brugge: H DE WITTE, *Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987. Resultaten*, (*Brugge onderzocht. Archeo-Brugge* I), Brugge, 1988, p. 25; In Antwerpen: G. HASSE, *Les barques de pêche trouvées à Anvers en 1884 et 1904-1905*, Congrès de Gand, Gent, 1907.

15 VLIERMAN, *'...Van zintelen, van zintelroeden ende mossen...'*, p. 53-53 en p. 58.

16 H. VANGASSEN, *Geschiedenis van Ninove*, deel 2, 1960, p. 94. In 1989 werd bij werken ter hoogte van de Centrumlaan een oude beschoeiing aangetroffen die bestond uit geheide palen en die deel uitmaakt van een gracht die de Molendender met de Beverbeek verbond: D. LAMARCQ, *Archeologische vondsten te Ninove*, *VOBOV-info. Driemaandelijkse kroniek van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen*, 41, 1991, p. 33-34.

suggereren. In de middeleeuwen bevond zich trouwens in de onmiddellijke omgeving langsheen de Dender een werf of aanlegplaats voor schepen.[17] In een stadsrekening van 1445 is een expliciete verwijzing terug te vinden naar het hergebruik van scheepshout voor verstevigingswerken: nadat een weg naar de kapel van de schuttersgilde langs de kant van de Beverbeek wegzakte, kocht de stad "*een oud scip omne met den planken daeraf commende te doen makene ende breedene den wech die men gaet ter capellen wart in de cardeloet*".[18]

Het archeologisch onderzoek aan de Oude Kaaistraat toonde aan dat de rechteroever van de Beverbeek er in de loop van de 14de eeuw van een stevige beschoeiing werd voorzien. Ten laatste in de tweede helft van de 15de eeuw werd, door middel van een opvulling in twee fasen, de rechteroever verlegd in meer oostelijke richting.

Een gegeven dat onze aandacht trekt is de vaststelling dat in geen van beide werkputten archeologische lagen en sporen zijn aangetroffen die ouder dan de late 13de of vroege 14de eeuw zijn: de oudste ophogingslaag in werkput 1 moet namelijk rond 1300 gedateerd worden, de beschoeide gracht/beek in werkput 2 dateert uit de 14de eeuw. Ook vergraven ouder aardewerk ontbreekt in de aangetroffen ophogingslagen. Dat is een interessante vaststelling vermits we ons in een zone bevinden die volgens een historische hypothese deel uitmaakt van een zogenaamde vluchtburg of Karolingische halve kring versterking die zich in de 9de eeuw zou hebben gevormd rond het *Oude Hof*, op een hoger gelegen en beter verdedigbare plaats dan het oude domeincentrum in de lager gelegen Nederwijk.[19] De beperkte oppervlakte van beide werkputten zou een redelijke verklaring kunnen zijn waarom sporen van een oudere occupatie (nog) niet zijn aangetroffen. Anderzijds heeft een grootschaliger archeologisch onderzoek, dat in 2009 op de Graanmarkt werd uitgevoerd, eveneens geen noemenswaardige middeleeuwse sporen aangetroffen die ouder zijn dan 1300.[20] Dit werpt een aantal vragen

17 In historische bronnen vermeld vanaf de 15de eeuw: H. VANGASSEN, *Plaatsnamen te Ninove. Grasland*, - *Het land van Aalst*, 9, 1957, p. 102-103; H. VANGASSEN, *Plaatsnamen te Ninove (slot)*, - *Het Land van Aalst*, 11, 1959, p. 168-169.

18 D. VAN DE PERRE, *Het Kardeloet – Caerloot – Carelhooft te Ninove en gelijkaardige toponiemen te Gent, Geraardsbergen en Viane*, - *Het Land van Aalst*, 35, 1, 1983, p. 13-14.

19 VANDE WINKEL, *Over de oorsprong van de stad Ninove*, p. 211-216; VANGASSEN, 1948, p. 59-61.
D.VAN DE PERRE en G. VANDE WINKEL, *Ninove*, - *Het Land van Aalst*, 60, 2008, p. 272.

20 S. KLINKENBORG S., W. DE MAEYER, C. CLEMENT en B. CHERRETTÉ, *Ninove Graanmarkt. Archeologisch onderzoek. Maart-Juli 2009*, - *SOLVA Archeologie – Rapport*, 6, Aalst, 2009, p. 65. Bovendien werd op de Graanmarkt wel degelijk ook een véél oudere fractie litisch materiaal aangetroffen, daterend uit het mesolithicum.

op. Werd er in het verleden teveel gewicht gegeven aan het idee van een Karolingische vluchtburg in Ninove, ingesloten door de benedenloop van de Beverbeek en de Molendender én volledig losstaand van het oude domeincentrum *villa Neonifio*?[21] Bestaat de mogelijkheid dat de Ninoofse stedelijke kern zich pas later op deze plaats heeft ontwikkeld, volgens een complexer historisch proces dan we tot op vandaag aannemen? Was de Nederwijk tot dan de belangrijkste bewoningskern van Ninove?[22]

Wellicht is archeologisch onderzoek de belangrijkste bron om hierover in de toekomst meer duidelijkheid en nieuwe inzichten te verschaffen. In dit opzicht is het niet onbelangrijk dat de historische stadskern van Ninove vorig jaar werd opgenomen in een vastgestelde inventaris van archeologische zones, samen met 57 andere historische steden.[23] Die vaststelling zorgt er voortaan voor dat een archeologisch onderzoek voortaan verplicht is bij stedenbouwkundig vergunningsplichtige ingrepen met een minimale oppervlakte van 100 m^2. Hopelijk zal dit tot nieuwe kenniswinst leiden inzake de stedenbouwkundige ontwikkeling van kleinere historische kernen zoals Ninove.

Peter Van den Hove
IJzerstraat 12
B-2800 Mechelen

Werner Wouters
Bierbeekstraat 125
B-3360 Korbeek-Lo

21 Ook voor Aalst is de hypothese van een Karolingische halve kring versterking of vluchtburg ter hoogte van het Zelhof niet meer houdbaar: K. DE GROOTE, *De stadswording van Aalst. Of hoe een Merovingische nederzetting uitgroeide tot een laatmiddeleeuwse stad*, - *M&L. Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 32, 1, 2013, p. 9-11.

22 Dirk Van De Perre wees er eerder al op dat het Oude Hof moeilijk als een Karolingisch heerlijk centrum kan aangewezen worden: D. VAN DE PERRE, *De stedenbouwkundige ontwikkeling van Aalst, Ninove en Geraardsbergen tot 1500: een vergelijkende studie*, - *Het Land van Aalst*, 63, 1, 2011, p. 49. Hij wijst er verder ook op dat er goede argumenten bestaan om aan te nemen dat het 11de-12de-eeuwse domeincentrum in de Nederwijk hetzelfde is gebleven als dat van de 9de eeuw: *ibidem*, p. 47 en D. VAN DE PERRE, *Is 'De Maallaard' (Nederwijk) de oudste bewoningskern van Ninove?*, - *Het Land van Aalst*, 67, 2005, p. 5-24.

23 Ministerieel besluit van 19 februari 2016 tot vaststelling van de historische stadskern van Ninove als archeologische zone (publicatie Belgisch Staatsblad 31/03/2016). Zie hiervoor ook: https://www.onroerenderfgoed.be/nl/onderzoek/wetenschappelijke-inventarissen/inventaris-van-de-archeologische-zones/

SIGNALEMENT

Jacques DE RO, *Geraardsbergen in de greep van de cholera. 1832-1893. Oorzaken, verloop en slachtoffers* (*Gramaye-reeks 8 - Gerardimontium*), Geraardsbergen, 2016, 296 p.

Tijdens de lustrumviering van het 20ste Geschiedkundig Treffen van *Gerardimontium*, de Geraardsbergse vereniging voor lokale geschiedenis, op 20 november 2016 is deze studie van Jacques De Ro over de 'vergeten Geraardsbergse tragedie' van de choleraziektes in de stad voorgesteld.

Het boek verschijnt precies 150 jaar na 'de meest moorddadige cholera-epidemie uit een serie van zeven', die de stad tussen 1832 en 1893 moest meemaken. In het memorabel jaar 1866 sterven er in de drie zomermaanden niet minder dan 671 Geraardsbergenaars van de ca. 9.000 inwoners (7,4 %) door de besmettelijke ziekte.

Na een duiding over de ziekte zelf onderzoekt de auteur de oorzaken van de epidemie in de stad, die volgens zijn onderzoek in hoofdzaak te wijten is aan de slechte woonkwaliteit en de gebrekkige hygiënische leefomstandigheden in sommige stadsbuurten. Vervolgens bespreekt hij het ontstaan en het verloop van de ziekte in de zeven cholerajaren van 1832, 1833, 1849, 1854, 1859, 1866 en 1893.

Hierop volgen in een grondige analyse met aanduiding van geboorteplaats, burgerlijke stand, beroep, leeftijd, datum en plaats van overlijden de namen van de slachtoffers per cholerajaar. Al deze personalia worden daarop in overzichtelijke grafieken voorgesteld. Zes bijlagen met officiële medische rapporten en brieven van particulieren over hygiënische wantoestanden van 1857 tot 1892 illustreren ook de mogelijke voedingsbodem van de epidemies in de stad.

Het boek belicht ongekende aspecten uit de sociale geschiedenis van Geraardsbergen: enerzijds focust het op de sociale infrastructuur met een gebrekkige gezondheidszorg en huisvesting, die de medische problematiek in de stad veroorzaakt, anderzijds wijst de auteur op de impact van de sociale gelaagdheid onder de slachtoffers bij de ziekte.

Aanvullende resultaten van het onderzoek zijn de genealogische informatie over de slachtoffers, de 'hulpeloosheid' van de medische hulpverlening, die in 1866 vooral van de hospitaalzusters moet komen en de toevlucht van de bevolking, ook van buiten de stad, in religieuze oefeningen (oprichting van de confrérie van Sint-Rochus,

bedevaarten naar O.-L.-Vrouw van de Oudenberg). Ook sterfgevallen van cholerazieken in Nederboeare, Onkerzele, Overboelaren en Viane bewijzen dat de ziekte in dat tragische jaar niet beperkt bleef tot de kernstad Geraardsbergen.

Ook opent de studie nieuwe onderzoeksdomeinen in de stadsgeschiedenis. De gevolgen, die de choleraziektes hebben meegebracht voor de demografische en de economische ontwikkeling van de stad, zijn nu verder te onderzoeken..

De rijkelijk verzorgde uitgave wordt besloten met een samenvatting, ook in een Franse, Engelse en Duitse vertaling, met een bronnenopgave en met registers van trefwoorden, personen- en plaatsnamen en met een lijst van intekenaars.

Marcel Cock

Ingrid DE MEûTER, *Vlaamse wandtapijten. Productie en handel. De Oudenaardse familie Van Verren (1680-1740)*. Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 2016, 493 p., ill..

Dit monumentaal en fraai geïllustreerd boek is de neerslag van het doctoraal proefschrift van de auteur (UGent, 2009), nu conservator van het West-Europees textiel bij de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Zij besteedde al talrijke bijdragen aan de wandtapijtkunst te Oudenaarde, in het bijzonder in de monografie bij de tentoonstelling gehouden te Oudenaarde in 1999, door haar geschreven samen met Martine Vanwelden[1]. Het uitgangspunt werd geleverd door de rijke archivalia van de familie Van Verren, een der voornaamste producenten en handelaars van wandtapijten in Oudenaarde. Deze documenten laten de analyse toe van hun familiaal netwerk, hun handelsrelaties en hun atelierpraktijken. Uit de verkoopregisters en vooral uit de correspondenties weet de auteur talloze interessante aspecten uit het leven van deze handelaars en hun

1 Ingrid de Meûter & Martine Vanwelden, *Oudenaardse wandtapijten van de 16de tot de 18de eeuw / Tapisseries d'Audenarde du XVIe au XVIIIe siècle.* Tielt, 1999, 319 p.

omgeving terug tot leven te brengen. De firma kende haar bloei onder de broers Pieter (1640-1709) en Jan (1638-1711). Pieter leidde de manufactuur in Oudenaarde, Jan verhuisde in 1677 naar Antwerpen, waar hij de productie van Pieter verhandelde, en tot 1701 vennoot was van de Antwerpse handelaar Nicolaas Naulaerts, die over een uitgebreid netwerk van klanten beschikte voor wandtapijten, zowel uit Oudenaarde als vooral uit Brussel. De zoon van Pieter, Jan junior (1666-1735), was van 1678 tot 1682 in Parijs in de leer bij de handelaar Pierre Massé. Zijn briefwisseling met zijn vader geeft een kleurrijk beeld van de wandtapijthandel in de Franse hoofdstad. We vernemen ook dat Pieter van Verren patronen en materiaal verschafte aan ongeveer driehonderd wevers, grotendeels landbouwers die beschikbaar waren in de wintermaanden. Naargelang van hun vakkennis leverden zij wandtapijten van verschillende kwaliteit, niet alleen met wol, maar ook met zijde, en zelfs met zilver- en gouddraad. Het moeilijkst te weven waren de figuren (waarover trouwens vanwege de klanten herhaaldelijk klachten kwamen) en de aangezichten, toevertrouwd aan "hoofdenmakers". De verkoopprijzen schommelden van 6 gulden 5 stuivers tot 13 of 15 gulden per vierkante el. Over het loon, betaald door de Van Verrens aan hun wevers-landbouwers, is er evenwel geen informatie. Het verven van wol en zijde gebeurde ter plaatse, doch werd ook soms toevertrouwd aan het atelier van Gaspard Leyniers te Brussel, bekend als de beste verver van het land. De handel verliep ook over de eigen grenzen, naar Nederland, Duitsland, maar vooral naar Frankrijk. De Franse bezetting van Oudenaarde, van 1667 tot aan de Vrede van Nijmegen in 1678, was een voorspoedige tijd voor de tapijtindustrie. Als hieraan een einde kwam, wordt in een brief van september 1678 gevreesd dat zesduizend werklieden hun werk dreigden te verliezen.

Na dit eerste luik (p. 1-170), gewijd aan de economische en sociale aspecten, volgt een tweede kunsthistorisch deel (p. 171-432) gewijd aan de patroonschilders. Het is een uitgebreide en boeiende studie, die verder reikt dan de titel van het boek. Het merendeel van de Oudenaardse wandtapijten uit die periode stelden boslandschappen voor, verlucht met vogels en dieren, ook met allerhande taferelen, zowel uit de mythologie (vooral naar de *Metamorfosen* van Ovidius) als uit het dagelijkse landleven, de zogenaamde "boerkens", en zelfs galerijen met grote bloemenvazen, de zgn. "bloempotten". Uitgaand van zoveel archivalia als van bewaarde schilderijen en tekeningen kan de auteur het werk van talrijke minder bekende of zelfs onbe-

kende patroonschilders reconstrueren en hun aandeel in het ontwerp van bewaarde wandtapijten bepalen. Bijzonder vruchtbaar is aldus de analyse van het werk van Gaspar (1624-1681) en Pieter (1617-1667) De Witte, en vooral van Pieter Spierinckx (1635-1711), allen Antwerpse landschapschilders, die tijdens hun leven een zekere bekendheid genoten. Hun invloed op wandtapijten in andere centra, vooral in Brussel, wordt ook degelijk in de verf gezet en geïllustreerd. Verscheidene nog bewaarde series kunnen aldus met zekerheid aan Oudenaarde toegeschreven worden, zoals de fraaie *Metamorfosen*, besteld in 1726-27 door baron Adolf Werner van Pallant, nog steeds bewaard in zijn kasteel Eerde te Ommen (NL.), of de *Landschappen met vogels*, in de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Zij vormen nu een klein corpus van series met verwante patronen, nu verspreid in vele collecties, zoals het Provinciaal Paleis te Luik, het stadhuis van Maastricht, het Barnard Castle te Durnham (UK) en het museum van Boekarest.

Als klein minpunt van deze rijke studie kan men wellicht betreuren dat er, in aanvulling van de vele citaten in de tekst, geen bijlagen zijn met woordelijke transcripties van de meest kenmerkende archivalia. Maar dit verhindert geenszins de verdienste van deze belangrijke bijdrage aan onze kennis van deze typisch Vlaamse kunstnijverheid. Hiermee sluit het werk aan bij vroegere studies van de tapijthandel van de familie De Moor in Oudenaarde en Gent, eertijds geleverd door Jozef en Erik Duverger en bij de monografie van Martine Vanwelden over de productie van wandtapijten in de regio Oudenaarde.[2]

Guy Delmarcel

(overgenomen uit *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven*, jg. 117, 2016, nr. 2, p. 214-216)

2 Jozef Duverger, "Bijdragen tot de geschiedenis van de Oudenaardse tapijtkunst en tapijthandel", *Artes Textiles* I, 1953, p. 38-64; Idem, "Tapijtwerk van Frans, Cesar en Alexander de Moor of uit hun omgeving", *Artes Textiles* VIII, 1974, p. 123-141; Erik Duverger, *Jan, Jacques en Frans de Moor, tapijtwevers en tapijthandelaars te Oudenaarde, Antwerpen en Gent (1560 tot ca. 1680)*. Gent, 1960; Martine Vanwelden, *Productie van wandtapijten in de regio Oudenaarde. Een symbiose tussen stad en platteland (15de tot 17de eeuw)*. Leuven, 2006 (Studies in Social and Economic History, 33).

Jozef DAUWE, *Aalsters zilver*, Gent (provinciebestuur Oost-Vlaanderen), 2017, 216 p.

Op 6 maart jongstleden stelde Jozef Dauwe, gedeputeerde voor Erfgoed en Cultuur Oost-Vlaanderen, in Aalst zijn studie voor over de Aalsterse zilversmeden, die uitgegeven is in opdracht van de deputatie van de provincie Oost-Vlaanderen. Als bestuurslid van de Academie voor de Geschiedenis van de Edelsmeedkunst in België, als auteur van gewaardeerde publicaties over edelsmeden en hun ambacht, o.m. over de Dendermondse edelsmeden (2000), en als bezieler van de tentoonstelling over Gents zilver in het kasteel van Laarne (2009), leverde hij met zijn publicatie een nieuwe belangrijke bijdrage voor de geschiedenis van het edelsmedenambacht in onze regio.

Uit de bibliografie bij het werk blijkt dat, zoals bij andere publicaties van de auteur, ook dit boek het resultaat is van een jarenlange interesse – meer dan dertig jaar – voor edelsmeden en hun werk. De auteur spoorde archivalia op in wel zeven nationale en stedelijke archiefdepots en vijfentwintig archiefverzamelingen en vermeldt in de literatuurlijst honderdzevenentwintig items.

Het boek bevat twee grote delen. De gegevens over de organisatie van het Aalsterse ambacht, de relatie met de Gentse meesters, de merktekens en de Aalsterse zilverwinkels zijn uitgewerkt in het eerste deel en beslaan ongeveer een derde van het werk (p. 13-51). Hierop volgt een lexicon (p. 53-163) van de Aalsterse zilversmeden. De auteur stelt daarin een overzicht samen van zesenveertig bekende meesters, volgens de huidige stand van het onderzoek. De lijst loopt van het einde van de 14de eeuw tot het einde van de 19de eeuw. Ze vermeldt, in zoverre als mogelijk, de beschikbare biografische gegevens over de smeden, hun meesterteken en een lijst van hun bekende werken. Er volgen ook nog lijsten van leerlingen in het ambacht, vier bijlagen en een merkenlijst.

Omdat wij in de zomer van vorig jaar een deel van het manuscript mochten inkijken, kunnen wij ons een oordeel vormen van de werkkracht die moet zijn uitgegaan van auteur, fotografen, vormgever en drukker, om binnen de tijdsspanne van enkele maanden het boek af te werken. De uitgave mag immers terecht naar inhoud en afwerking, vooral ook met de prachtige fotografie, als wetenschappelijk kunstboek worden beschouwd. Het vormt "een onontbeerlijk onderdeel" (Jean-Jacques Van Ormelingen, voorzitter Academie Geschiedenis Edelsmeedkunst), "één overzichtswerk" (Ilse Uyttersprot,

eerste schepen Aalst) en "de witte vlek, die met dit boek is ingekleurd" (Jozef Dauwe) over de edelsmedenkunst in de provincie Oost-Vlaanderen.

Hopelijk kunnen ook wijzelf ooit met de uitgave van onze studie over de edelsmeden in Geraardsbergen (*Geoeffent in het gaudt en silversmeden". Edelsmeden en hun ambacht te Geraardsbergen in de 18de eeuw;* Seminarieoefening KU Leuven, 1994) de leemte in onze kennis van de Oost-Vlaamse edelsmeedkunst aanvullen.

Liesbeth Cock

Addendum bij het artikel van Rozemie STEYAERT, *Elisa Van Caulaert, een moedige Ninoofse verzetsvrouw*, jg. LXIX, 2017, p. 49-58.
In dit artikel wordt wel haar geboortedatum van 22 mei 1909 en haar huwelijksdatum van 22 april 1933 vermeld (p. 50), maar wordt haar sterfdatum niet meegegeven. Elisa Van Caulaert stierf te Ninove in het HH.-Hartenziekenhuis op 14 mei 1994 op 85-jarige leeftijd.

GESCHIEDKUNDIGE
VERENIGING
HET LAND VAN AALST

De vereniging is lid van het 'Oost-Vlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis'.

Voor de aankoop en de kostprijs van losse nummers, oude jaargangen, kaarten en andere publicaties van de vereniging, zie onze website http://www.hetlandvanaalst.be of neem contact op met Marc Uyttersprot: uyttersprot.marc@telenet.be

Alle betalingen dienen vooraf te gebeuren op onze rekening BE33 3930 3032 7646 van Het Land van Aalst, Asserendries 118, 9300 Aalst.

De Riemaecker
PRINTING

offsetdruk
prepress
ontwerp
gelegenheidsdrukwerk
afwerking
digitale druk

Nukerkeplein 9 9681 Nukerke T 055 21 14 04 info@deriemaecker.be www.deriemaecker.be

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

HET LAND VAN AALST - DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
Jaargang LXIX - 2017 - Nummer 2 - april - mei - juni

R. J. VAN DE MAELE
De Aalsterse viscosefabriek (1904-1970) 69-87

MEDEDELINGEN
Oude jaargangen online
In memoriam prof. Erik Van Mingroot 88

F. MEES
Verkrachtingszaken aan het einde van de achttiende eeuw in het Land van Aalst 89-106

L. DE COCK
Drie pastorieën in Viane (1565-2016) 107-116

D. VAN DE PERRE en G. VANDE WINKEL
Aanmerkingen bij de uitgave van kaarten van de abdij van Ninove (1616-1781) 117-124

P. VAN DEN HOVE en W. WOUTERS
Archeologisch onderzoek aan de Oude Kaaistraat in Ninove 125-134

SIGNALEMENT 135-140
ADDENDUM 140

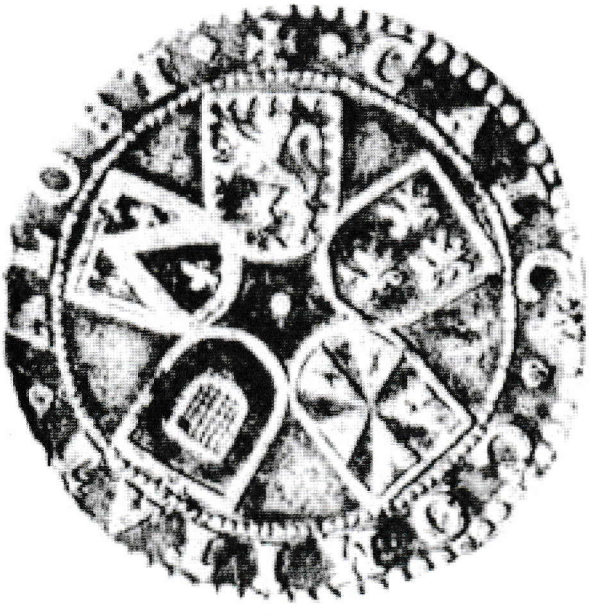

Afgiftekantoor: Gent X
Erkenning: P303215

Verantw. uitg.: Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare